

Two Sides of the Coin: Seven Fundamental Lessons from the Three Great Revolutions of the World (The French, Russian, and Iranian Constitutional Revolutions)

Majid. Bahmanzadeh^{1*}

¹ MA, Department of Political Science, Payam Noor University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: Majidbahmanzade580@gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Bahmanzadeh, M. (2024). Two Sides of the Coin: Seven Fundamental Lessons from the Three Great Revolutions of the World (The French, Russian, and Iranian Constitutional Revolutions). *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(5), 374-397.

© 2024 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

This study conducts a comparative analysis of three major world revolutions: the French Revolution (1789–1799), the Russian Revolution (1917), and the Iranian Constitutional Revolution (1905–1911), and identifies seven fundamental lessons derived from these historical events. Using a comparative-analytical method and drawing on credible historical sources, the study demonstrates that despite their differences in time and geography, these revolutions follow common patterns rooted in social, economic, and political discontent. The findings indicate that superficial reforms within authoritarian regimes are ineffective and incapable of preventing deep transformations. Furthermore, the threat of a return to despotism after a revolution—particularly in the absence of democratic institution-building—constitutes a serious risk. Institutionalizing revolutionary goals, as occurred in France, is essential for preserving revolutionary achievements. The role of religious institutions in these events has been dual-faceted, and managing the religion-politics relationship remains a central challenge. A rational approach to religion, active participation of the marginalized classes, and emphasis on the people's role as the true protagonists of revolution are additional lessons highlighted in this study. These results offer a framework for understanding the dynamics of revolutionary movements and provide practical guidance for societies in transition to avoid post-revolutionary failures.

Keywords: French Revolution, Russian Revolution, Iranian Constitutional Revolution, social transformations, historical lessons

EXTENDED ABSTRACT

The comparative study of three major world revolutions—the French Revolution (1789–1799), the Russian Revolution (1917), and the Iranian Constitutional Revolution (1905–1911)—offers a unique opportunity to extract fundamental historical lessons about the dynamics of political transformation. As noted by Hobsbawm, understanding revolutions is essential for comprehending the modern world (Hobsbawm, 1996; Hobsbawm, 2000). These revolutions, despite their distinctive cultural and geopolitical contexts, share deep-rooted patterns of systemic inequality, political repression, and economic hardship that culminated in radical upheaval. For example, the French Revolution erupted under the strain of feudal injustices and aristocratic privilege, compounded by an unsustainable fiscal regime where the burden of taxation fell disproportionately on the peasantry while the clergy and nobility enjoyed exemptions (Forrest, 2016; Mocha, 2006). Similarly, the Russian Revolution was catalyzed by a mix of agrarian distress, industrial exploitation, and the failures of the Tsarist regime in both governance and military command during World War I (Figes, 2018; Fitzpatrick, 2019). Iran's Constitutional Revolution, though shaped by local traditions and imperial entanglements, reflected parallel discontent with absolutist rule and foreign domination (Firahi, 2014; Kasravi, 1981). In each case, superficial reforms by autocratic regimes failed to quell mass grievances, thus reinforcing the need for structural transformation. The inadequacy of half-hearted concessions—whether in the form of delayed parliaments, administrative modernization, or ceremonial declarations—proved to be insufficient responses to complex crises, often accelerating the revolutionary momentum rather than containing it (Ajoudani, 2003; Doyle, 2018).

One of the most salient observations emerging from the comparative analysis is the critical failure of pseudo-reformism in the face of deep societal unrest. Monarchs like Louis XVI, Nicholas II, and Mozaffar al-Din Shah made attempts to implement reforms under duress, but these reforms were either too little, too late, or strategically undermined by entrenched elites. In Iran, for instance, the oscillation between modernist prime ministers like Amin al-Dowleh and conservative clerical loyalists like Sheikh Fazlollah Nouri exemplified the strategy of delaying substantive change through elite manipulation and patronage (Adamiyat, 1969). In Russia, the Tsar's creation of the Duma in 1905 came without real power, reinforcing perceptions of royal intransigence (Pipes, 2006). The lesson, therefore, is clear: reforms in the absence of genuine political restructuring not only fail but often delegitimize the regime further, paving the way for revolutionary rupture. Moreover, these revolutions demonstrate a recurring pattern where post-revolutionary periods become fertile ground for authoritarian relapse, such as the rise of Napoleon after the Jacobins or Stalin's centralization after Lenin's death. The risk of post-revolutionary autocracy is especially high when institution-building is either neglected or co-opted by dominant factions, a pattern tragically evident in the collapse of Iran's first national parliament following the 1908 bombardment by Mohammad Ali Shah, which erased hard-won gains for constitutional governance (Malekzadeh, 1984).

Another pivotal dimension examined is the instrumental role of ideology and intellectual currents in shaping the revolutionary zeitgeist. In the French context, Enlightenment thinkers such as Rousseau, Voltaire, and Montesquieu provided a philosophical foundation that delegitimized hereditary monarchy and sanctified the sovereignty of the people (Mocha, 2006). Their ideas found resonance in public discourse, especially among the rising bourgeoisie who demanded an expanded political role (Brinton, 1991). Similarly, Marxist and socialist ideologies permeated the Russian intellectual landscape and

mobilized workers and soldiers against the czarist structure (Trotsky, 2015). In Iran, the constitutional revolution was galvanized by hybrid ideological currents drawn from Shi'a political theology and modern liberal constitutionalism, exemplified in the works of Mirza Na'ini and other clerics sympathetic to legal reform (Adamiyat, 1976; Haeri, 1985). These ideological frames enabled the transformation of scattered protests into coherent revolutionary movements. Nevertheless, ideological polarization also contributed to internal divisions within revolutionary coalitions, complicating efforts to forge consensus post-revolution. For instance, the rift between constitutionalists and fundamentalist clergy in Iran and between Mensheviks and Bolsheviks in Russia exemplifies the ideological fault lines that often surface during nation-building efforts. These cases underscore the need for ideological pluralism and inclusive political frameworks to channel revolutionary energy into stable governance.

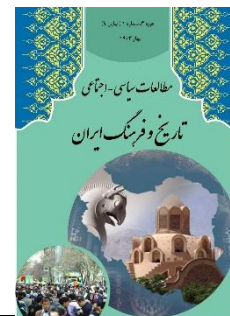
Religion's dual role—as both a revolutionary catalyst and a conservative force—is another critical insight derived from this comparative exploration. In Iran, the Shi'a clergy was internally divided, with prominent figures like Seyed Abdullah Behbahani supporting constitutionalism, while others like Sheikh Fazlollah Nouri opposed it vehemently, invoking divine sovereignty to undermine the nascent republican order (Kasravi, 1981; Nateq, 1977). Similarly, the Russian Orthodox Church aligned itself with the Tsarist regime, portraying opposition as heresy, while in France, the Catholic Church became a bastion of counter-revolution, resisting the secular ethos of the Enlightenment (Doyle, 2018; Hosking, 1997). This demonstrates that religious institutions are not inherently reactionary or progressive but operate according to internal theological debates and external political pressures. Consequently, revolutionaries must engage with religious actors strategically and respectfully, fostering an environment that accommodates religious diversity without allowing any single sect to monopolize moral authority. Failure to strike this balance, as shown in the Iranian case, can erode public support and provoke ideological backlash that undermines democratic transition (Bahar, 1944; Haeri, 1985).

The active involvement of marginalized social groups—peasants, workers, women, and urban poor—emerges as a vital driver of revolutionary momentum. In France, the *sans-culottes* and rural peasantry pushed the revolution beyond bourgeois limits, demanding material redistribution and political representation (Forrest, 2016). In Russia, the urban proletariat and demobilized soldiers turned mass discontent into coordinated revolutionary action (Figes, 2018). In Iran, bazaar merchants, mid-level clerics, and urban artisans organized strikes, sit-ins, and petitions that culminated in the formation of the Majlis and initial constitutional concessions (Kermani, 1982). However, once revolutionary elites consolidate power, these same groups often find themselves sidelined or repressed, as illustrated by the fate of French peasants under Napoleon or Iranian workers under Pahlavi rule. This cyclical marginalization calls for institutional mechanisms to ensure post-revolutionary inclusion, such as labor representation in decision-making bodies or community-based participatory forums. The historical record cautions against elite capture of revolutionary discourse and affirms that sustainable democratic transformation requires the continuous empowerment of grassroots constituencies beyond the revolutionary climax (Skocpol, 1979).

The final analytical pillar in this extended abstract focuses on the historiography and memory politics of revolutions. All three revolutions have undergone extensive reinterpretation and symbolic appropriation. In France, the legacy of 1789 has been co-opted by republican, monarchist, and even fascist regimes depending on political needs (Doyle, 2001). In Russia, the October Revolution was sanctified by the Soviet regime and demonized in the post-Soviet period, each narrative suppressing the complexity of

revolutionary agency and contradiction. In Iran, the Constitutional Revolution's legacy is often eclipsed by the Islamic Revolution of 1979, despite its foundational contribution to modern political consciousness (Abrahamian, 1999). These memory wars serve as reminders that revolutions do not end with regime change; they continue in the form of contested narratives, institutional commemorations, and symbolic struggles. The authors thus advocate for inclusive, historically grounded educational curricula and public history projects that reflect the multiplicity of voices involved in revolutionary movements. Such efforts can bridge generational divides, inform civic identity, and fortify democratic norms against authoritarian revisionism.

In conclusion, this article distills seven critical lessons from the comparative study of the French, Russian, and Iranian Constitutional Revolutions. These lessons include the failure of superficial reforms in autocracies, the necessity of institution-building post-revolution, the dual role of religion, the importance of grassroots mobilization, the influence of ideological coherence, the dangers of authoritarian relapse, and the contested nature of revolutionary memory. Collectively, these insights offer a theoretical and practical framework for understanding revolutionary dynamics and navigating political transitions in both historical and contemporary contexts. As the world continues to grapple with authoritarian resurgence, economic inequality, and democratic backsliding, the historical experience of these three revolutions offers not merely a chronicle of the past, but a guide for shaping more just and resilient futures.

دو روی سکه: هفت درس اساسی از سه انقلاب بزرگ جهان (انقلاب فرانسه، روسیه و مشروطه ایران)

مجید بهمن زاده^{۱*}

۱. کارشناس ارشد، گروه علوم سیاسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

*ایمیل نویسنده مسئول: Majidbahmanzade580@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

بهمن زاده، مجید. (۱۴۰۳). دو روی سکه: هفت درس اساسی از سه انقلاب بزرگ جهان (انقلاب فرانسه، روسیه و مشروطه ایران). *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۵)، ۳۹۷-۳۷۴.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

این پژوهش به بررسی تطبیقی سه انقلاب بزرگ جهان، یعنی انقلاب فرانسه (۱۷۸۹-۱۷۹۹)، انقلاب روسیه (۱۹۱۷)، و انقلاب مشروطه ایران (۱۹۰۵-۱۹۱۱) پرداخته و هفت درس اساسی از آن‌ها استخراج کرده است. با بهره‌گیری از روش تطبیقی-تحلیلی و منابع تاریخی معتبر، این مطالعه نشان می‌دهد که این انقلاب‌ها، با وجود تفاوت‌های زمانی و مکانی، از الگوهای مشترکی پیروی می‌کنند که ریشه در نارضایتی‌های اجتماعی، اقتصادی، و سیاسی دارند. یافته‌ها حاکی از آن است که اصلاحات سطحی در نظام‌های استبدادی ناکارآمد بوده و نمی‌توانند مانع تحولات عمیق شوند. همچنین، خطر بازگشت استبداد پس از انقلاب، به‌ویژه در غیاب نهادسازی دموکراتیک، تهدیدی جدی است. نهادینه‌سازی اهداف انقلابی، مانند آنچه در فرانسه رخ داد، برای حفظ دستاوردها ضروری است. نقش نهادهای دینی در این رویدادها دوگانه بوده و مدیریت رابطه دین و سیاست چالشی کلیدی است. رویکرد عقلانی به دین، مشارکت فعال طبقات محروم، و تأکید بر نقش مردم به‌عنوان قهرمانان واقعی انقلاب، از دیگر درس‌های این مطالعه هستند. این نتایج چارچوبی برای درک پویایی‌های انقلابی و پیشگیری از ناکامی‌های پسانقلابی ارائه می‌دهند و برای جوامع در حال گذار راهنمایی‌های عملی فراهم می‌کنند.

کلیدواژگان: انقلاب فرانسه، انقلاب روسیه، انقلاب مشروطه ایران، تحولات اجتماعی، درس‌های

تاریخی

مقدمه

بررسی تحولات تاریخی جوامع، دریچه‌ای به سوی شناخت عمیق‌تر ریشه‌های نظام‌های سیاسی و اجتماعی در جهان معاصر می‌گشاید. این بررسی‌ها نه تنها به بازخوانی رویدادهای گذشته محدود نمی‌شوند، بلکه با هدف شناسایی الگوهای تکرارشونده و استخراج درس‌هایی برای مواجهه با مسائل امروزی انجام می‌پذیرند. در این راستا، انقلاب‌ها به عنوان نقاط عطف تاریخ بشری، نقشی محوری در بازتعریف مسیر جوامع ایفا کرده‌اند. انقلاب فرانسه (۱۷۸۹-۱۷۹۹)، انقلاب روسیه (۱۹۱۷) و انقلاب مشروطه ایران (۱۹۰۵-۱۹۱۱) از جمله رویدادهای برجسته‌ای هستند که نشان‌دهنده تبدیل نارضایتی‌های عمیق اجتماعی به تغییرات ساختاری و بنیادین‌اند (Abrahamian, 1999; Doyle, 2001). این انقلاب‌ها، هر یک در بستر تاریخی و جغرافیایی خاص خود، بازتاب‌دهنده تلاش جوامع برای گذار از نظام‌های استبدادی به ساختارهایی هستند که عدالت و مشارکت عمومی را در اولویت قرار می‌دهند.

در قرن بیست و یکم، با وجود پیشرفت‌های چشمگیر در حوزه فناوری، مطالعه تاریخ همچنان ابزاری حیاتی برای تحلیل و پیش‌بینی تحولات اجتماعی محسوب می‌شود. اریک هابسباوم، مورخ برجسته، بر این باور است که «تاریخ‌نگاری انقلاب‌ها، دریچه‌ای به سوی درک جهان کنونی است» (Hobsbawm, 1996; Hobsbawm, 2000). این دیدگاه، به ویژه در بررسی انقلاب‌ها، از اهمیت بسزایی برخوردار است، زیرا این رویدادها نمایانگر شکاف‌های عمیق درونی جوامع و تلاش برای ترمیم آن‌ها هستند. برای مثال، انقلاب فرانسه با رد نظریه سنتی «حق الهی پادشاهان»، مفاهیم نوینی چون حاکمیت مردم و حقوق شهروندی را به عنوان پایه‌های نظام سیاسی مدرن تثبیت کرد (Forrest, 2016). این تحول، نه تنها در فرانسه، بلکه در سراسر اروپا و جهان، پیامدهایی گسترده به همراه داشت و به الگویی برای جنبش‌های بعدی تبدیل شد.

انقلاب مشروطه ایران، به عنوان تجربه‌ای متمایز در خاورمیانه، نمایانگر تقابل پیچیده میان سنت و مدرنیته است که تحت تأثیر رقابت‌های استعماری قدرت‌هایی چون بریتانیا و روسیه شکل گرفت (Kasravi, 1981). این انقلاب، با وجود تفاوت‌های آشکار با نمونه‌های غربی خود، در یک ویژگی اساسی با انقلاب‌های فرانسه و روسیه اشتراک دارد: تلاش برای جایگزینی نظم کهن با ساختاری مبتنی بر قانون و عدالت اجتماعی. بررسی تطبیقی این سه انقلاب، امکان شناسایی الگوهای مشترک جهانی و ویژگی‌های محلی مؤثر بر موفقیت یا ناکامی جنبش‌های انقلابی را فراهم می‌کند. به عنوان نمونه، نقش روشنفکران در تهییج افکار عمومی در فرانسه (Mocha, 2006)، سازماندهی هدفمند طبقه کارگر در روسیه (Figs, 2018) و ائتلاف میان علما و تجار در ایران (حائری، ۱۳۶۴) نشان‌دهنده تنوع راهبردهای انقلابی در بسترهای گوناگون است. افزون بر این، تعامل رهبران انقلابی با نیروهای خارجی، مانند نفوذ روسیه در تحولات مشروطه ایران (Firahi, 2014)، تأثیر تعیین‌کننده‌ای بر سرنوشت این جنبش‌ها داشته است.

تحلیل این انقلاب‌ها از منظر تطبیقی-تحلیلی، که در این مقاله مدنظر قرار گرفته است، بر استفاده از منابع تاریخی معتبر و رویکردی روشمند استوار است. این روش، با کنار هم قرار دادن شباهت‌ها و تفاوت‌های سه انقلاب، به شناسایی عوامل کلیدی شکل‌گیری، فرایند و پیامدهای آن‌ها کمک می‌کند. انقلاب فرانسه، با سرنگونی نظام سلطنتی و استقرار جمهوری، نقطه عطفی در تاریخ سیاسی جهان پدید آورد که مفاهیمی چون برابری و آزادی را در کانون توجه قرار داد (برینتون، ۱۳۷۰). در مقابل، انقلاب روسیه با پیروزی بلشویک‌ها، نظامی سوسیالیستی را جایگزین امپراتوری تزاری کرد که پیامدهای جهانی آن تا دهه‌ها پس از آن ادامه یافت (پاپیس، ۱۳۸۵). انقلاب مشروطه ایران نیز، هرچند به طور کامل به اهداف خود دست نیافت، تلاشی برای محدودسازی قدرت مطلقه و نهادینه‌سازی قانون‌گرایی در جامعه‌ای سنتی

بود (Ajoudani, 2003). این سه رویداد، با وجود تفاوت‌هایشان، نشان‌دهنده پویایی‌های مشترکی هستند که در بستر نارضایتی‌های اجتماعی، ضعف ساختاری دولت‌ها و ظهور ایدئولوژی‌های تحول‌خواه ریشه دارند.

هدف این مقاله، کاوش در وجوه اشتراک و افتراق سه انقلاب یادشده و استخراج هفت درس اساسی از آن‌هاست که می‌توانند به درک بهتر تحولات سیاسی و اجتماعی در جهان معاصر یاری رسانند. این دروس، که از تحلیل تطبیقی این رویدادها به دست آمده‌اند، نه تنها برای پژوهشگران تاریخ و علوم سیاسی، بلکه برای سیاست‌گذاران و کنشگران اجتماعی نیز ارزشمند هستند. الگوهای تاریخی، به‌عنوان منابعی برای درس‌آموزی، می‌توانند راهنمایی برای مواجهه با چالش‌های کنونی و پیشگیری از تکرار اشتباهات گذشته ارائه دهند. برای نمونه، تجربه انقلاب فرانسه نشان می‌دهد که نهادینه‌سازی اصول دموکراتیک پس از سرنگونی استبداد، نیازمند ساختاری منسجم و پایدار است (Leftwich, 2000). در همین حال، انقلاب روسیه هشدار می‌دهد که انحراف از اهداف اولیه انقلابی می‌تواند به بازتولید استبداد در شکلی نوین منجر شود (Fitzpatrick, 2019). انقلاب مشروطه ایران نیز بر دشواری‌های گذار به مدرنیته در جوامعی با بافت سنتی و نفوذ خارجی تأکید دارد (Firahi, 2014).

یکی از جنبه‌های کلیدی این پژوهش، توجه به نقش عوامل ساختاری و انسانی در شکل‌گیری انقلاب‌هاست. نارضایتی‌های اقتصادی، مانند فقر گسترده در فرانسه پیش از ۱۷۸۹ یا بحران‌های معیشتی در روسیه پیش از ۱۹۱۷، به‌عنوان محرک‌های اصلی این تحولات عمل کرده‌اند (Figs, 2018). در ایران نیز، ناکارآمدی اقتصادی قاجارها و واگذاری امتیازات به بیگانگان، خشم عمومی را برانگیخت (ناطق، ۱۳۵۶). از سوی دیگر، عوامل انسانی مانند نقش رهبران فکری و سازمان‌دهندگان، از ولادیمیر لنین در روسیه تا میرزا محمدحسین نائینی در ایران، در هدایت این جنبش‌ها نقشی بی‌بدیل داشته‌اند (Haeri, 1985; Trotsky, 2015). این تعامل میان ساختارها و کنشگران، ضرورت رویکردی چندوجهی به تحلیل انقلاب‌ها را برجسته می‌کند. همچنین، این مقاله به بررسی پیامدهای بلندمدت این انقلاب‌ها می‌پردازد. انقلاب فرانسه، با وجود فراز و نشیب‌هایی چون دوره وحشت و ظهور ناپلئون، پایه‌های نظام جمهوری مدرن را بنا نهاد (Doyle, 2018). انقلاب روسیه، هرچند به ایجاد یک نظام اقتدارگرا انجامید، الگویی برای جنبش‌های سوسیالیستی در قرن بیستم ارائه داد. انقلاب مشروطه ایران نیز، با وجود ناکامی در تحقق کامل اهدافش، بذر آگاهی سیاسی و قانون‌گرایی را در جامعه ایران کاشت که در تحولات بعدی تأثیرگذار بود (Adamiyat, 1976). این پیامدها نشان می‌دهند که انقلاب‌ها، فراتر از تغییرات فوری، دارای اثرات ماندگاری هستند که مسیر توسعه جوامع را شکل می‌دهند. در نهایت، با شناسایی هفت درس کلیدی، از جمله ضرورت نهادسازی پس از انقلاب، خطر بازگشت استبداد، و نقش محوری مردم در تحولات، به دنبال ارائه چارچوبی برای فهم بهتر پویایی‌های انقلابی و کاربرد آن‌ها در شرایط کنونی است. این دروس، که در بخش‌های بعدی به تفصیل بررسی خواهند شد، می‌توانند به‌عنوان راهنمایی برای جوامع در حال گذار عمل کنند و از تکرار چرخه‌های ناکامی و استبداد جلوگیری نمایند.

پیشینه تحقیق

انقلاب‌ها به‌عنوان پدیده‌هایی پیچیده و چندوجهی در تاریخ جهان، همواره مورد توجه پژوهشگران حوزه‌های تاریخ، علوم سیاسی و جامعه‌شناسی قرار گرفته‌اند. در این بخش، پیشینه تحقیقاتی مرتبط با سه انقلاب بزرگ جهان یعنی انقلاب فرانسه (۱۷۸۹-۱۷۹۹)، انقلاب روسیه (۱۹۱۷) و انقلاب مشروطه ایران (۱۹۰۵-۱۹۱۱) بررسی می‌شود. ماله و ایزاک (۱۳۸۸) در کتاب “تاریخ قرن هجدهم: انقلاب کبیر فرانسه و امپراطوری ناپلئون” به تحلیل شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اروپا در قرن هجدهم پرداخته‌اند. این پژوهشگران با تمرکز بر اوضاع قدرت‌های بزرگ آن زمان، از جمله فرانسه، روسیه و انگلستان، زمینه‌های وقوع انقلاب فرانسه را تشریح کرده‌اند. آن‌ها نشان داده‌اند که چگونه نابرابری‌های اجتماعی، بحران‌های مالی و گسترش ایده‌های روشنگری به فروپاشی نظام سلطنتی و ظهور جمهوری منجر شد (Malle, 2009 & Isaac). فوران (۱۳۹۵) در کتاب “نظریه‌پردازی انقلاب‌ها”، انقلاب فرانسه را از منظر نظریه‌های اجتماعی بررسی کرده است. او با

ارائه تحلیلی چندوجهی، نشان می‌دهد که چگونه ترکیب نارضایتی‌های مردمی، رهبری روشنفکران و ضعف دولت مرکزی به وقوع این رویداد انجامید. فورن همچنین به تأثیر این انقلاب بر جنبش‌های بعدی در اروپا اشاره کرده است (Foran, 2016). فرو (۱۳۰۴) در کتاب "انقلاب روسیه"، روایتی تاریخی از این انقلاب ارائه داده است. این اثر با معرفی شخصیت‌های کلیدی و توصیف رویدادهای مهم، نشان می‌دهد که چگونه شکست‌های نظامی در جنگ جهانی اول، بحران اقتصادی و نارضایتی‌های طبقاتی به سقوط امپراتوری تزاری و تأسیس نظام کمونیستی منجر شد. فرو بر نقش سازماندهی انقلابیون تأکید ویژه‌ای دارد (Ferro & Jamshid, 1925). پناهی (۱۳۹۷) در کتاب "نظریه‌های انقلاب: وقوع، فرایند و پیامدها"، انقلاب روسیه را از منظر نظری تحلیل کرده است. او با بررسی مدل‌های مختلف نظریه‌پردازی، استدلال می‌کند که این انقلاب نتیجه تعامل بین عوامل ساختاری مانند نابرابری اقتصادی و عوامل انسانی نظیر رهبری بلشویک‌ها بوده است. این مطالعه به پیامدهای جهانی این انقلاب نیز توجه نشان داده است (Panahi, 2018). برینتون (۱۳۷۰) در اثر خود با عنوان "کالبدشکافی چهار انقلاب"، انقلاب روسیه را در کنار انقلاب‌های دیگر به صورت تطبیقی بررسی کرده است. او با تمرکز بر مراحل شکل‌گیری انقلاب، از جمله بحران مشروعیت و ظهور ایدئولوژی‌های جدید، نشان می‌دهد که چگونه این عوامل در تحولات روسیه نقش داشته‌اند. برینتون همچنین به شباهت‌های این انقلاب با انقلاب فرانسه اشاره کرده است (Brinton, 1991). حائری (۱۳۶۴) در کتاب خود با عنوان "تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق"، به بررسی واکنش‌های رهبران مذهبی به انقلاب مشروطه پرداخته است. او با تحلیل فعالیت‌های عملی و فکری علما، از جمله نوشته‌های سیاسی میرزا محمدحسین نائینی، نشان می‌دهد که چگونه این گروه در شکل‌گیری جنبش مشروطه مشارکت داشتند. این مطالعه بر نقش اندیشه دینی در تحولات سیاسی تأکید دارد (Haeri, 1985). فیرحی (۱۳۹۳) در اثر خود با عنوان "مفهوم قانون در ایران عصر مشروطه"، به تحلیل ضرورت قانون‌گذاری در این دوره پرداخته است. او با بررسی ابهامات موجود در تعریف و فرایند تولید قانون، استدلال می‌کند که عدم شفافیت در مبانی نظری قانون، از عوامل ناکامی جنبش مشروطه بوده است. این پژوهش بر دشواری‌های مواجهه با تجدد در ایران تأکید دارد (Firahi, 2014). آجودانی (۱۳۸۷) در کتاب "مشروطه‌ی ایرانی"، علل ناکامی جنبش مشروطه را بررسی کرده است. او با نگاهی به اندیشه ایرانی، استدلال می‌کند که مشکلات درونی این جنبش، از جمله تضاد بین سنت و تجدد، بیش از عوامل خارجی در شکست آن نقش داشته‌اند. آجودانی به نقش روشنفکران و نارسایی‌های فکری آن‌ها نیز توجه نشان داده است (Ajoudani, 2003). رحمانیان (۱۳۹۰) در کتاب "جنبش مشروطه"، به بازخوانی این جنبش پرداخته است. او با بررسی زمینه‌های شکل‌گیری، از جمله نارضایتی‌های اجتماعی و سیاسی، به تحلیل رویدادهای کلیدی مانند تشکیل مجلس اول و دوره استبداد صغیر پرداخته و در نهایت، شکست مشروطیت را به تضادهای درونی و مداخلات خارجی نسبت داده است (Rahmanian, 2011). محمدی (۱۳۹۷) در کتاب "انقلاب اسلامی در مقایسه با انقلاب‌های فرانسه و روسیه"، به تحلیل تطبیقی این سه انقلاب پرداخته است. او نشان می‌دهد که هر سه انقلاب در پاسخ به نابرابری‌های اجتماعی و ضعف دولت‌ها شکل گرفته‌اند، اما در ایدئولوژی، رهبری و پیامدها تفاوت‌های آشکاری دارند. این پژوهش بر نقاط اشتراک و افتراق این رویدادها تمرکز دارد. کاظمی (۱۳۸۸) در مقاله "بررسی تطبیقی انقلاب اسلامی با انقلاب‌های بزرگ دنیا"، شرایط اقتصادی، نظامی و سیاسی پیش از وقوع انقلاب‌های فرانسه، روسیه و ایران را مقایسه کرده است. او نشان می‌دهد که عوامل مشترکی مانند بحران اقتصادی و نارضایتی عمومی در هر سه مورد نقش داشته‌اند، اما زمینه‌های فرهنگی و تاریخی تفاوت‌هایی را رقم زده است (Mohammadi, 2018). ملکوتیان (۱۳۹۵) در کتاب "سیر نظریه‌های انقلاب"، به تشریح نظریه‌های وقوع، فرایند و پیامدهای انقلاب‌ها پرداخته است. او با بررسی انقلاب‌های بزرگ، از جمله فرانسه و روسیه، استدلال می‌کند که ترکیب عوامل ساختاری و کنشگری انسانی در شکل‌گیری این رویدادها تعیین‌کننده است. این مطالعه چارچوبی نظری برای تحلیل انقلاب‌ها ارائه می‌دهد (Malekoutian, 2016). فیرحی (۱۳۷۸) در کتاب "قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام"، به بررسی نقش اندیشه دینی در جنبش مشروطه پرداخته است. او با تحلیل گفتمان سیاسی، استدلال می‌کند که تلاش برای مشروعیت‌بخشی به قدرت

از طریق تلفیق سنت و تجدد، درسی کلیدی از این انقلاب است. این مطالعه بر نقش ایدئولوژی در تحولات سیاسی تأکید دارد (Abrahamian, 1999). منصورنژاد (۱۳۸۴) در کتاب خود به تبیین مفاهیم قدرت و مشروعیت در نظام سیاسی اسلام پرداخته است. او با بررسی تاریخی تشکیل حکومت‌ها، نشان می‌دهد که انقلاب مشروطه درس‌هایی درباره ضرورت اقتدار و توافق اجتماعی ارائه می‌دهد. این پژوهش بر اهمیت مبانی نظری در تحلیل انقلاب‌ها تمرکز دارد (Mansournejad, 2005). زیباکلام (۱۳۷۹) در تحلیل خود از دوره مشروطه، به بررسی تضاد بین مشروطه‌خواهی و مشروعیت‌خواهی پرداخته است. او استدلال می‌کند که اختلاف بر سر قانون‌گذاری و نسبت آن با قوانین دینی، یکی از درس‌های مهم این جنبش است که نشان‌دهنده چالش‌های تلفیق سنت و مدرنیته است (Zibakalam, 2000). کسروی (۱۳۸۵) در کتاب “تاریخ مشروطه ایران”، روایتی جامع از این جنبش ارائه کرده است. او با تمرکز بر رویدادها و شخصیت‌ها، نشان می‌دهد که چگونه عوامل داخلی و خارجی در شکل‌گیری و ناکامی مشروطیت نقش داشته‌اند. این اثر بر نقش تاریخ‌نگاری در فهم انقلاب‌ها تأکید دارد (Kasravi, 1981). آدمیت (۱۳۵۵) در کتاب “ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران”، به تحلیل نقش روشنفکران در این جنبش پرداخته است. او استدلال می‌کند که ایده‌های آزادی‌خواهی و قانون‌گرایی، از درس‌های اصلی این انقلاب هستند که تأثیرات بلندمدتی بر جامعه ایران داشته‌اند (Adamiyat, 1976). کرمانی (۱۳۸۴) در “تاریخ بیداری ایرانیان”، به توصیف رویدادهای مشروطه از منظر یک شاهد عینی پرداخته است. او نشان می‌دهد که چگونه اتحاد طبقات مختلف و نقش علما در بسیج مردم، از عوامل موفقیت اولیه این جنبش بوده است. این اثر بر اهمیت روایت‌های تاریخی تأکید دارد (Kermani, 1982).

عوامل کلی بروز استبداد در کشورهای مختلف

بررسی تطبیقی سه انقلاب بزرگ جهان نشان می‌دهد که نظام‌های استبدادی عموماً بر پایه “ساختار اجتماعی سلسله مراتبی” شکل می‌گیرند. در فرانسه پیش از انقلاب، تمرکز قدرت در دست خاندان بوربون و نادیده گرفتن خواست طبقات سوم، به تشدید نارضایتی‌ها انجامید (Doyle, 2018). در روسیه تزاری نیز، الیگارشی اشراف و کلیسا با کنترل ۹۰ درصد از زمینهای کشاورزی، دهقانان را به بردگی مدرن محکوم کرده بودند.

“توزیع ناعادلانه منابع” نیز نقش کلیدی دارد. در ایران عصر قاجار، انحصار مناصب دولتی توسط خوانین محلی و عدم دسترسی عموم به عدالت، به شکاف طبقاتی دامن زد (Ajoudani, 2003). در روسیه، فساد مالی دربار تزاری و هزینه‌های گزاف جنگ جهانی اول، اقتصاد را به ورطه ورشکستگی کشاند (Figs, 2018).

“ضعف نهادهای مدنی” نیز از عوامل مؤثر است. در فرانسه، نبود پارلمان مستقل و وابستگی قضات به دربار، قانونگریزی را نهادینه کرد (Tackett, 2003). در ایران مشروطه، هرچند مجلس شورای ملی تأسیس شد، دخالت‌های محمدعلی شاه و قدرتهای خارجی مانند روسیه و انگلیس، استقلال آن را تضعیف کرد (Kasravi, 1981). “همپیمانی نهادهای دینی با قدرت سیاسی” نیز مشهود است. در روسیه، کلیسای ارتدکس با تبلیغ «حق الهی تزارها»، هرگونه اعتراض را خلاف دین می‌خواند (Hosking, 1997).

در ایران، برخی روحانیون با حمایت از استبداد قاجار، به توجیه وضع موجود می‌پرداختند (Bahar, 1944). “سرکوب خشونت آمیز اعتراضات” نیز الگویی تکرارشونده است. در روسیه، کشتار یکشنبه سیاه (۱۹۰۵) با آتش گشودن بر روی هزاران معترض بی سلاح، نمونه‌ای از این رویه بود (Montefiore, 2016). در ایران، به توپ بستن مجلس توسط محمدعلی شاه نشان‌دهنده بی میلی حاکمان به پذیرش اصلاحات بود (Malekzadeh, 1984).

مروری بر دلایل و زمینه‌های شکل‌گیری انقلاب فرانسه

انقلاب فرانسه در سال ۱۷۸۹ به عنوان یکی از نقاط عطف تاریخ جهان شناخته می‌شود که زمینه‌ساز تحولات عمیق اجتماعی، اقتصادی و سیاسی شد. این رویداد، که به انهدام نظام فئودالی و استقرار اصول نوین سرمایه‌داری منجر گردید، نتیجه مجموعه‌ای از عوامل پیچیده بود. در سده هجدهم، فرانسه با مشکلات اقتصادی شدیدی مواجه بود که ریشه در هزینه‌های بالای جنگ‌ها و سیاست‌های مالی ناکارآمد داشت. مشارکت در جنگ‌های لویی پانزدهم و حمایت از انقلاب آمریکا در زمان لویی شانزدهم، بدهی‌های ملی را به سطح بحرانی رساند (Leftwich, 2000). نظام مالیاتی کشور، که به‌طور ناعادلانه بر دوش دهقانان و طبقات پایین سنگینی می‌کرد، ناتوان از جبران این کسری بود. دهقانان موظف بودند تا ۵۵ درصد از درآمد خود را به‌عنوان مالیات مستقیم پرداخت کنند، در حالی که اشراف و روحانیون از معافیت‌های گسترده برخوردار بودند (Mocha, 2006). این نابرابری، همراه با ناتوانی دولت در اصلاح ساختار مالیاتی، نارضایتی عمیقی در جامعه ایجاد کرد. فقر گسترده در دهه‌های منتهی به انقلاب، یکی از عوامل کلیدی در برانگیختن خشم عمومی بود. افزایش قیمت مواد غذایی، به‌ویژه نان، که بخش عمده سبد معیشتی مردم را تشکیل می‌داد، فشار مضاعفی بر اقشار پایین وارد کرد. بر اساس گزارش‌ها، مزد واقعی در طول سده هجدهم کاهش یافت و در نیم‌قرن پیش از انقلاب، به‌طور متوسط ۲۴ درصد افت کرد (Brinton, 1991). قحطی‌های پیاپی در سال‌های ۱۷۸۸ و ۱۷۸۹، همراه با زمستان سخت سال ۱۷۸۹، شرایط زندگی را برای توده‌ها غیرقابل تحمل کرد و آن‌ها را به سمت اعتراض سوق داد (Forrest, 2016). اقتصاد فرانسه در آستانه انقلاب از نبود زیرساخت‌های تجاری مؤثر رنج می‌برد. موانع گمرکی متعدد، تجارت داخلی را محدود کرده و تولید را تضعیف می‌کرد. کلیسای کاتولیک، به‌عنوان بزرگ‌ترین مالک زمین، با وضع مالیات‌هایی مانند "دیمه" بر محصولات کشاورزی، فشار مضاعفی بر دهقانان وارد می‌آورد (Leftwich, 2000). این شرایط، همراه با فساد دربار و هزینه‌های گزاف درباریان، منابع مالی کشور را تحلیل برد و فقر را در سطح جامعه گسترش داد. (Skocpol, 1979: 64). جنگ‌های پرهزینه، به‌ویژه حمایت از استقلال‌طلبان آمریکا، نقش مهمی در تضعیف اقتصاد فرانسه ایفا کرد. این مداخلات نظامی نه تنها خزانه را خالی کرد، بلکه با شکست‌های نظامی همراه شد و اعتماد عمومی به حکومت را کاهش داد. به گفته لفور، این هزینه‌ها بدون بازده اقتصادی قابل توجه، وضعیت مالی کشور را به مرز فروپاشی رساند (Lefebvre, 1962). در خصوص دلایل اجتماعی می‌توان افزود که ساختار اجتماعی فرانسه در سده هجدهم به سه طبقه اصلی تقسیم می‌شد: اشراف، روحانیون و مردم عادی. اشراف، با جمعیتی حدود ۳۰۰ هزار نفر، از امتیازات ویژه‌ای برخوردار بودند و مناصب بالای دولتی و نظامی را در اختیار داشتند. روحانیون نیز، به‌ویژه رده‌های بالای آن‌ها که از میان اشراف انتخاب می‌شدند، از مزایای مالی و سیاسی بهره‌مند بودند (Mocha, 2006). در مقابل، مردم عادی که ۹۸ درصد جمعیت را تشکیل می‌دادند، تحت فشارهای شدید اقتصادی و اجتماعی قرار داشتند. این نابرابری، به‌ویژه در میان بورژوازی روبه‌رشد، احساس محرومیت و خشم را تقویت کرد. دهقانان، که بخش اعظم جمعیت را شامل می‌شدند، تحت نظام فئودالی با عوارض سنگین اربابان، مالیات‌های دولتی و کلیسایی مواجه بودند. اربابان با استفاده از فرامین سلطنتی، اراضی مشاع را تصاحب می‌کردند که این امر خشم دهقانان را برانگیخت (Forrest, 2016). کارگران شهری نیز، که با دستمزدهای پایین و بیکاری دست‌وپنجه نرم می‌کردند، از شرایط موجود ناراضی بودند. این نارضایتی‌ها زمینه‌ساز مشارکت گسترده توده‌ها در تحولات انقلابی شد. بورژوازی، که از نظر فرهنگی و اقتصادی در حال رشد بود، به دلیل محدودیت‌های تحمیل‌شده توسط اشرافیت فئودال، با موانع جدی مواجه شد. این طبقه، که خواستار مشارکت بیشتر در اداره امور کشور بود، با مقاومت سرسخت اشراف روبه‌رو شد. به گفته توکویل، این تنش میان بورژوازی و اشرافیت یکی از عوامل اصلی در فروپاشی نظم کهن بود (Mocha, 2006). در اواخر سده هجدهم، اشرافیت فئودال با انحطاط اقتصادی و اجتماعی مواجه شد. اشراف درباری در ورسای به ورشکستگی نزدیک می‌شدند و اشراف ایالتی در املاک خود به زندگی بی‌هدف ادامه می‌دادند. این شرایط، آن‌ها را به افزایش فشار بر دهقانان از طریق عوارض فئودالی سوق داد که به نوبه خود، نارضایتی اجتماعی را تشدید کرد (Forrest, 2016).

در این میان دلایل سیاسی، خارجی و نظامی نیز بی تاثیر نبود. حکومت مطلقه لویی شانزدهم، که بر پایه حق الهی سلطنت استوار بود، با نارضایتی فزاینده مردم و بورژوازی مواجه شد. تجمل‌گرایی دربار و بی‌توجهی به بحران‌های اقتصادی و اجتماعی، اعتبار سلطنت را خدشه‌دار کرد. تلاش شاه برای افزایش مالیات بر اشراف با مقاومت این طبقه روبه‌رو شد و به تشکیل مجلس طبقاتی در سال ۱۷۸۹ منجر گردید (Brinton, 1991). این مجلس به جای حل مشکلات مالی، به محلی برای ابراز مطالبات سیاسی و اجتماعی تبدیل شد. انقلاب آمریکا در سال ۱۷۷۶ و مفاهیم آزادی و برابری مطرح‌شده در آن، تأثیر عمیقی بر جامعه فرانسه گذاشت. آشنایی فرانسوی‌ها با این ایده‌ها از طریق مطبوعات، محافل ماسونی و گزارش‌های سربازان بازگشته از آمریکا، روحیه انقلابی را تقویت کرد (Leftwich, 2000). این تأثیر به‌ویژه در میان روشنفکران و بورژوازی مشهود بود که خواستار اصلاحات سیاسی شدند. رقابت‌های سیاسی و نظامی میان قدرت‌های اروپایی، به‌ویژه انگلیس و اتریش، به تضعیف موقعیت فرانسه کمک کرد. انگلیس از بحران داخلی فرانسه بهره می‌برد و از تضعیف رقیب خود استقبال می‌کرد. همچنین، روسیه و اتریش، که درگیر تجزیه لهستان بودند، از ضعف لویی شانزدهم سود می‌جستند (Forrest, 2016). این شرایط، حمایت خارجی از سلطنت را کاهش داد و زمینه را برای انقلاب فراهم کرد. شکست‌های نظامی پی‌پی در سده هجدهم، توانایی فرانسه در حفظ جایگاه بین‌المللی خود را تضعیف کرد. نیروی دریایی انگلیس تجارت مستعمرات فرانسه را مختل کرده بود و ارتش، که به دلیل وابستگی طبقاتی به تحولات متمایل شده بود، از حمایت سلطنت دست کشید (Lefebvre, 1962). این ضعف نظامی، اعتماد به حکومت را بیش‌ازپیش کاهش داد.

و در پایان نقش دلایل ایدئولوژیک نیز حائز اهمیت بود. جنبش روشنگری در سده هجدهم با تأکید بر خردگرایی و نقد اقتدار سنتی، بستر فکری انقلاب را فراهم کرد. فلاسفه‌ای مانند ولتر، روسو، دیدرو و منتسکیو با آثار خود، مفاهیم آزادی، برابری و حاکمیت مردم را ترویج دادند (Mocha, 2006). روسو در "قرارداد اجتماعی" نظریه حاکمیت مردم را مطرح کرد، در حالی که ولتر اصلاحات در چارچوب سلطنت را پیشنهاد می‌داد (Brinton, 1991). انتشار "دایره‌المعارف" به سرپرستی دیدرو در سال ۱۷۷۲، به عنوان نمادی از پیروزی خردگرایی، افکار عمومی را تحت تأثیر قرار داد. اندیشه‌های لیبرالی، که بر آزادی فردی و محدودسازی قدرت دولت تأکید داشتند، در میان بورژوازی و روشنفکران رواج یافت. این ایده‌ها، که از آثار دکارت و دیگر اندیشمندان الهام گرفته شده بود، به ایدئولوژی اصلی انقلاب تبدیل شد. اعلامیه حقوق بشر و شهروند در سال ۱۷۸۹، که بر اصول آزادی و برابری استوار بود، بازتاب این تحول فکری بود (Forrest, 2016). گرچه توده‌های مردم به‌طور مستقیم با اندیشه‌های فلسفی آشنا نبودند، گسترش این ایده‌ها از طریق سالن‌ها، کافه‌ها و محافل مطالعاتی، آگاهی عمومی را افزایش داد. به گفته رینال، نفرت از استبداد و ستایش لیبرالیسم در آثار فلسفی، زمینه ذهنی لازم برای انقلاب را ایجاد کرد (Mocha, 2006). جنبش روشنگری با نقد سنت‌های فئودالی و اقتدار کلیسا، تضاد عمیقی با نظام کهن ایجاد کرد. این تضاد، همراه با رشد آگاهی طبقاتی در میان بورژوازی و دهقانان، به فروپاشی ساختارهای قدیمی کمک کرد (Skocpol, 1979).

مروری بر دلایل و زمینه‌های شکل‌گیری انقلاب روسیه

انقلاب روسیه در سال ۱۹۱۷ یکی از نقاط عطف تاریخ معاصر جهان به شمار می‌رود که نظام تزاری را سرنگون کرد و حکومتی کمونیستی را جایگزین آن ساخت. این تحول بزرگ، که در دو مرحله اصلی فوریه و اکتبر رخ داد، نتیجه تعامل پیچیده‌ای از عوامل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظامی بود. روسیه در اوایل قرن بیستم، جامعه‌ای عمدتاً کشاورزی بود که بخش اعظم جمعیت آن را دهقانان تشکیل می‌دادند. اصلاحات ارضی سال ۱۸۶۱، هرچند به آزادی سرف‌ها انجامید، نتوانست مشکلات ساختاری این قشر را برطرف کند. دهقانان همچنان با فقر، بدهی‌های سنگین و کمبود زمین دست‌وپنجه نرم می‌کردند (Figs, 2018). همزمان، صنعتی‌شدن شتابان در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، طبقه جدیدی از کارگران شهری را پدید آورد. این کارگران در کارخانه‌هایی با شرایط سخت و دستمزدهای ناچیز مشغول به

کار بودند (Hobsbawm, 2000). شکاف عمیق میان طبقات اجتماعی و نابرابری‌های اقتصادی، نارضایتی گسترده‌ای را در میان مردم دامن زد و بستر لازم برای تحولات انقلابی را فراهم کرد.

نظام سیاسی روسیه تحت سلطه حکومت مطلقه تزارها قرار داشت. نیکلای دوم، آخرین تزار این کشور، با سیاستی سرکوبگرانه و بدون اعطای آزادی‌های مدنی، بر کشور حکم می‌راند. نبود نهادهای نمایندگی مانند پارلمان و اعمال سانسور شدید، هرگونه امکان اصلاحات تدریجی را از بین برده بود (Pipes, 2006). در این فضا، ایدئولوژی‌های انقلابی نظیر مارکسیسم و سوسیالیسم در میان روشنفکران و کارگران شهری گسترش یافت. این ایدئولوژی‌ها، که بر برابری اجتماعی و سرنگونی نظام سرمایه‌داری تأکید داشتند، به تشکیل احزاب و گروه‌های انقلابی منجر شدند (Mocha, 2006). چنین شرایطی، زمینه را برای به چالش کشیدن قدرت تزار فراهم کرد. جنگ جهانی اول، که از سال ۱۹۱۴ آغاز شد، تأثیر عمیقی بر فروپاشی نظام تزاری داشت. شکست‌های پی‌درپی ارتش روسیه در جبهه‌ها، همراه با تلفات سنگین انسانی، اعتبار حکومت را به شدت تضعیف کرد (Fitzpatrick, 2019). این ناکامی‌ها با مشکلات اقتصادی در داخل کشور، از جمله کمبود مواد غذایی و افزایش تورم، همراه شد. این وضعیت، نارضایتی را در میان سربازان و غیرنظامیان تشدید کرد و به بروز اعتصابات و تظاهرات گسترده انجامید (واده، ۱۳۸۷: ۹۴). جنگ، به‌عنوان یک کاتالیزور، شکاف میان مردم و حاکمیت را عمیق‌تر کرد و حرکت به سوی انقلاب را تسریع نمود.

رهبران انقلابی نقش تعیین‌کننده‌ای در هدایت و سازماندهی این تحولات ایفا کردند. ولادیمیر لنین، با رهبری حزب بلشویک، بر ضرورت سرنگونی نظام تزاری و برقراری حکومتی سوسیالیستی تأکید داشت. لئون تروتسکی نیز با سازماندهی نظامی و فعالیت‌های سیاسی، به پیشبرد اهداف انقلابی کمک کرد. در مقابل، الکساندر کرنسکی، که پس از انقلاب فوریه رهبری حکومت موقت را بر عهده داشت، نتوانست ثبات لازم را تأمین کند. احزاب انقلابی، به‌ویژه بلشویک‌ها، با استفاده از سازماندهی منسجم و تبلیغات مؤثر، توانستند حمایت توده‌ها را به دست آورند و قدرت را در اکتبر ۱۹۱۷ به چنگ آورند. انقلاب فوریه ۱۹۱۷ با اعتصابات کارگری و تظاهرات خیابانی در پتروگراد آغاز شد. این اعتراضات، که به دلیل کمبود نان و نارضایتی از جنگ شدت گرفته بود، به سرعت گسترش یافت و ارتش نیز از حمایت تزار دست کشید. در نتیجه، نیکلای دوم مجبور به کناره‌گیری شد (Reed, 2010). پس از این رویداد، حکومت موقت تشکیل شد، اما ناتوانی آن در پاسخگویی به مطالبات مردم و ادامه جنگ، به نارضایتی بیشتر دامن زد. این شرایط، راه را برای انقلاب اکتبر هموار کرد. بلشویک‌ها، به رهبری لنین، با سازماندهی یک کودتا در اکتبر ۱۹۱۷ قدرت را به دست گرفتند و نظام کمونیستی را پایه‌گذاری کردند (Trotsky, 2015).

مروری بر دلایل و زمینه‌های شکل‌گیری انقلاب مشروطیت

انقلاب مشروطیت ایران، که در سال ۱۲۸۵ شمسی با صدور فرمان مشروطیت توسط مظفرالدین شاه قاجار به وقوع پیوست، یکی از نقاط عطف تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود. نظام سیاسی دوران قاجار با تمرکز قدرت در دست شاهان و فقدان هرگونه محدودیت قانونی مشخص می‌شد. شاهان قاجار، که خود را سایه خدا بر زمین می‌دانستند، اختیارات مطلق داشتند و هیچ نهادی برای پاسخگویی یا نظارت بر عملکردشان وجود نداشت. این وضعیت به‌ویژه در سده سیزدهم قمری شدت یافت و نارضایتی گسترده‌ای را در میان اشرار مختلف جامعه به دنبال داشت. به‌عنوان نمونه، فتحعلی شاه در گفت‌وگو با سرگور اوزلی، نماینده بریتانیا، قدرت نامحدود خود را با پادشاه مشروطه انگلستان مقایسه کرد و آن را مایه برتری خود دانست (Nateq, 1977). امین‌السلطان، صدراعظم وقت، نیز مشکلات کشور را به ویژگی‌های شخصیتی شاه، از جمله حرص و طمع و ترس از اعمال قدرت، نسبت می‌داد و معتقد بود که این خصوصیات به هرج‌ومرج و فساد دامن زده است (Rezvani, 1973). این خودکامگی، همراه با سرکوب هرگونه مخالفت، زمینه‌ساز شکل‌گیری خواسته‌های اصلاحی در جامعه شد. اوضاع اقتصادی ایران در دوره قاجار با چالش‌های جدی مواجه بود. کسری بودجه مزمن، افزایش فشار مالیاتی بر مردم، و فساد مالی در دربار و دستگاه دولتی به تضعیف بنیان‌های اقتصادی کشور انجامید. واگذاری امتیازات انحصاری به بیگانگان، مانند امتیاز تنباکو، نه تنها به توسعه اقتصادی

کمکی نکرد، بلکه منابع کشور را در اختیار قدرت‌های خارجی قرار داد (Kasravi, 1981). در کنار این مسائل، قحطی‌ها و بیماری‌های همه‌گیر مانند وبا، که به دلیل بی‌توجهی دولت تشدید می‌شد، به افزایش تلفات انسانی و نارضایتی عمومی منجر شد. به گزارش ناطق (Nateq, 1977)، بی‌تدبیری مقامات در کنترل این بحران‌ها، خشم مردم را برانگیخت و انگیزه‌ای برای پیوستن به جنبش‌های اعتراضی فراهم کرد. آشنایی ایرانیان با مفاهیم مدرن سیاسی مانند آزادی، برابری، و حاکمیت قانون از طریق سفر به اروپا، ترجمه آثار غربی، و انتشار نشریات نقش مهمی در تحول فکری جامعه ایفا کرد. روشنفکرانی مانند میرزا محمدحسین خان فراهانی (دبیرالملک) با نگارش رساله‌هایی انتقادی، ناکارآمدی نظام سیاسی قاجار را برجسته کردند و خواستار اصلاحات ساختاری شدند (Adamiyat, 1977). نشریاتی مانند قانون، که توسط میرزا ملکم‌خان منتشر می‌شد، به ترویج اندیشه‌های مشروطه‌خواهی پرداخت و افکار عمومی را برای پذیرش تغییرات آماده کرد. این جریان فکری، به‌ویژه در میان طبقه متوسط و تحصیل کرده، به تدریج به یک نیروی محرک برای انقلاب تبدیل شد.

دخالت فزاینده قدرت‌های خارجی، به‌ویژه بریتانیا و روسیه، در امور ایران یکی از عوامل کلیدی شکل‌گیری انقلاب مشروطیت بود. اعطای امتیازات اقتصادی و سیاسی به این کشورها، مانند قرارداد تنباکو در سال ۱۳۰۸ قمری، استقلال و تمامیت ارضی ایران را تهدید کرد. جنبش تنباکو، که با فتوای میرزا حسن شیرازی و رهبری علما شکل گرفت، نمونه بارزی از مقاومت مردمی در برابر این نفوذ بود (Kermani, 1982). این حرکت نه تنها قدرت جمعی مردم را نشان داد، بلکه اعتمادبه‌نفس لازم برای مقابله با استبداد داخلی و استعمار خارجی را در جامعه تقویت کرد. قیام‌ها و اعتراضات مردمی علیه خودکامگی و نفوذ بیگانگان در سده سیزدهم قمری به تدریج زمینه‌ساز انقلاب مشروطیت شد. جنبش‌هایی مانند جنبش تنباکو و تحصن‌های گسترده در شهرهایی چون تهران، تبریز، و اصفهان، با هدایت علما و روشنفکران، فشار قابل توجهی بر حکومت وارد کرد. به عنوان مثال، تحصن در حرم حضرت عبدالعظیم (مهاجرت صغری) و سفارت بریتانیا (مهاجرت کبری) به سازماندهی این گروه‌ها وابسته بود و در نهایت به صدور فرمان مشروطیت انجامید (Houshang Mahdavi, 2000). همکاری میان روشنفکران، روحانیون، و تجار، که هر یک نقش مکمل در رهبری فکری، اجتماعی، و مالی داشتند، این جنبش‌ها را به موفقیت رساند (Abrahamian, 1999).

در خصوص وضعیت دینی جامعه و عملکرد کرسی‌نشینان شریعت در دوران حکمرانی قاجاریه باید گفت که در دوران قاجار، روحانیون به دلیل نبود نهادهای آموزشی مدرن، به عنوان مرجع اصلی تعلیم و تفسیر شریعت عمل می‌کردند. این جایگاه، آنان را به بازیگرانی کلیدی در توازن قدرت بین دربار و مردم تبدیل کرد. ناصرالدین‌شاه با اعطای امتیازات مالی مانند حق رسیدگی به دعاوی شرعی، وفاداری علما را خریداری می‌کرد. برای نمونه، امام جمعه تهران - که منصبی جدید و فاقد پیشینه فقهی بود - سالانه هزاران تومان از طریق حل اختلافات حقوقی درآمد داشت (Ajoudani, 2003).

برخی روحانیون، با تفسیرهای ایدئولوژیک از متون دینی، به توجیه استبداد قاجار می‌پرداختند. ملا احمد نراقی در «معراج السعاده»، اطاعت از سلطان را «واجب شرعی» خواند و مخالفت با او را موجب «سقوط در دوزخ» دانست (Naraqi, 1825). این گفتمان در دوره مشروطه نیز ادامه یافت؛ شیخ فضل‌الله نوری، با استناد به حدیث «سلطان ظل الله است»، مشروطه خواهان را «منحرف از دین» معرفی کرد (Kasravi, 1981).

همکاری روحانیون با دربار در سرکوب اعتراضات مردنی آشکار بود. در جریان شورش قند (۱۲۸۵ ش)، امام جمعه تهران و ظهیرالاسلام با بسیج لوطیان مسلح، معترضان را سرکوب کردند. بنا به اسناد تاریخی، این دو در ازای خدمات خود، «مبالغ کلانی» از مظفرالدین‌شاه دریافت نمودند (Malekzadeh, 1984). این پیوند مالی، در دوره صدارت امین‌الدوله نیز مشهود بود. وی با اجرای اصلاحات آموزشی مانند تأسیس مدارس جدید، با مخالفت شدید علما مواجه شد. سید عبدالله بهبهانی در خطبه‌های خود، مدارس جدید را «مرکز فساد» خواند و خواستار تعطیلی آن‌ها شد (Adamiyat, 1969).

در این میان عوامل خارجی نیز موثر بودند. انقلاب کبیر فرانسه (۱۷۸۹-۱۷۹۹) با ترویج اصول روشنگری، دموکراسی، و برابری حقوقی، تأثیر عمیقی بر افکار عمومی جهان گذاشت. این رویداد، که نظام سلطنتی را به جمهوری تبدیل کرد، به عنوان الگویی برای جنبش‌های ضداستبدادی در سراسر جهان مطرح شد. در ایران نیز، اخبار و ایده‌های این انقلاب از طریق روشنفکران و ارتباطات بین‌المللی به جامعه منتقل شد و به آگاهی مردم از حقوق شهروندی کمک کرد (Malekzadeh, 1984). این تأثیرگذاری، انگیزه‌ای برای مطالبه حکومتی مبتنی بر قانون و مشارکت مردمی فراهم آورد. مبارزات آزادی‌خواهانه در روسیه نیز در این میان تأثیر گذار بود. انقلاب ۱۹۰۵ روسیه، که به افتتاح مجلس شورا در این کشور منجر شد، بر روشنفکران ایرانی تأثیر بسزایی داشت. این تحولات، که از طریق مطبوعات و ارتباطات غیررسمی به ایران رسید، نشان‌دهنده امکان تغییر نظام استبدادی به مشروطه بود. نارضایتی ایرانیان از دخالت‌های روسیه در امور داخلی کشور، این مبارزات را به منبعی الهام‌بخش تبدیل کرد و آن‌ها را به تلاش برای تحقق اهداف مشابه تشویق نمود (Farmanfarmaian, 2003).

در خصوص زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی مشروطه می‌توان گفت که اقتصاد ایران در آستانه انقلاب مشروطیت با ورشکستگی خزانه، افزایش مالیات‌ها، و کاهش تولیدات داخلی مواجه بود. واگذاری امتیازات به بیگانگان و تسلط آن‌ها بر تجارت خارجی، به رکود اقتصادی و فقر گسترده دامن زد. فساد مالی در دربار و ناتوانی دولت در مدیریت بحران‌هایی مانند قحطی و بیماری، خشم عمومی را تشدید کرد. به عنوان مثال، شلاق زدن بازرگانان در ماجرای گرانی قند، به اعتراضات گسترده‌ای منجر شد که خواستار عدالت و اصلاحات شدند (Kasravi, 1981). اعطای امتیازات انحصاری به قدرت‌های خارجی، مانند امتیاز تنباکو به شرکت بریتانیایی رژی، نشان‌دهنده ضعف و وابستگی حکومت قاجار بود. این اقدامات، که اغلب با هدف تأمین مالی دربار انجام می‌شد، منابع ملی را به تاراج گذاشت و استقلال اقتصادی کشور را تضعیف کرد. لغو امتیاز تنباکو پس از اعتراضات مردمی، اگرچه پیروزی بزرگی بود، اما بدهی‌های سنگین ناشی از آن بار مالی جدیدی بر دوش ملت گذاشت (Kermani, 1982). نظام گمرکی دوره قاجار، که پس از معاهدات تحمیلی مانند ترکمانچای شکل گرفت، به جای حمایت از صنایع داخلی، به ابزاری برای کسب درآمد تبدیل شد. فقدان سیاست‌های بازدارنده و تسلط بیگانگان بر گمرکات، به نابودی تولیدات بومی و افزایش بیکاری منجر شد. این شرایط، نارضایتی اقتصادی را به انگیزه‌ای برای پیوستن به جنبش مشروطه تبدیل کرد (Ahmadi & Atashgaran, 2009). اپیدمی‌هایی مانند وبا و قحطی‌های مکرر، که با بی‌توجهی دولت همراه بود، رنج مردم را دوچندان کرد. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که در تهران روزانه صدها نفر قربانی این بحران‌ها می‌شدند و مقامات دولتی اقدام مؤثری برای کنترل آن انجام ندادند (Nateq, 1977). این ناکارآمدی، اعتماد مردم به حکومت را از بین برد و آن‌ها را به سوی مطالبات انقلابی سوق داد. از طرفی فساد گسترده در دستگاه حکومتی، از جمله اختلاس و رشوه‌خواری، به انباشت ثروت در دست اشراف و فقر اکثریت جامعه منجر شد. مبارزانی مانند امیرکبیر که با این فساد مقابله کردند، قربانی خشم درباریان شدند. این وضعیت، ضرورت اصلاحات ساختاری را در ذهن مردم پررنگ کرد و به حمایت از مشروطیت انجامید (Kermani, 1982). در کل کشته شدن ناصرالدین شاه در سال ۱۳۱۳ شمسی به دست میرزا رضا کرمانی، نقطه عطفی در تضعیف استبداد قاجار بود. سلطنت طولانی و خودکامه او، ایران را از پیشرفت بازداشته بود و مرگش فضایی برای رشد فکری و اجتماعی فراهم کرد. روی کار آمدن مظفرالدین شاه، که شخصیتی ضعیف و بی‌علاقه به حکومت‌داری داشت، این شکاف را عمیق‌تر کرد و به جنبش مشروطه اجازه داد تا در زمان او به ثمر برسد (Malekzadeh, 1984). در خصوص آغاز اصلاحات در حاکمیت مظفرالدین شاه قاجار می‌توان افزود که دوره سلطنت مظفرالدین شاه قاجار (۱۸۹۶-۱۹۰۷) با چالش‌های فزاینده ناشی از ناکارآمدی ساختار حکومت مطلقه و فشارهای خارجی همراه بود. شاه تحت تأثیر مشاورانی مانند امین الدوله، ناگزیر به اتخاذ رویکردی اصلاح طلبانه شد. در نامه ای به امین الدوله، مظفرالدین شاه اذعان کرد: «ما خود سبب تعلل و تأمل شما را در اجرای اصلاحات میدانیم که به ملاحظه اختیارات مطلقه ماست» (Kasravi, 1981). این عبارت نشانگر آگاهی نسبی شاه از نقش قدرت متمرکز خود به عنوان مانعی در مسیر نوسازی بود. امین الدوله، به عنوان صدراعظمی نوگرا، تلاش کرد با

اصلاح نظام مالیاتی و توسعه آموزش مدرن، بنیان‌های اقتصادی و اجتماعی ایران را تقویت کند. تأسیس مدارس به سبک جدید، گامی در جهت مقابله با بیسوادی عمومی محسوب می‌شد (Ajoudani, 2003). با این حال، این اصلاحات با مخالفت شدید اشراف زمیندار و روحانیون محافظه کار مواجه شد. گروه نخست، کاهش امتیازات مالیاتی خود را تهدیدی برای منافع اقتصادی میدانستند، و گروه دوم، مدارس جدید را «تضعیف ارزشهای دینی» قلمداد می‌کردند (Abrahamian, 1999). این اتحاد نانوشته، به عزل امین الدوله در ۱۲۸۱ش انجامید. با تشدید بحرانهای اقتصادی در پی افزایش قیمت نان در ۱۲۸۴ش، اعتراضات مردمی در تهران به اوج رسید. تجمعات در میدان توپخانه، با مشارکت بازاریان و روحانیون میانه رویی مانند سید عبدالله بهبهانی، به جنبشی فراگیر تبدیل شد (Kasravi, 1981). درخواست‌های اصلی معترضان، تشکیل مجلس شورای ملی و عدالتخانه بود. مظفرالدین شاه، در مواجهه با خطر سقوط سلطنت، فرمان مشروطیت را در ۱۴ مرداد ۱۲۸۵ش امضا کرد. این فرمان، هرچند به ظاهر ساختار حکومت را به مشروطه تغییر داد، اما با حفظ اختیارات گسترده برای شاه، ماهیتاً تداوم حکومت مطلقه را تضمین می‌کرد.

بر اساس قانون اساسی مشروطه، مصوبات مجلس شورای ملی تنها در صورت تأیید مجلس سنا -متشکل از نمایندگان منتخب شاه- و امضای نهایی وی اعتبار قانونی می‌یافت. ماده ۴۸ متمم قانون اساسی، حق انحلال مجلس را به شاه واگذار کرده بود (Adamiyat, 1969). به گفته فریدون آدمیت، «مشروطه ایرانی نه حاکمیت قانون، بلکه حاکمیت قانونی شاه بود» (Adamiyat, 1969). نکته مهم این که به توپ بسته شدن مجلس و بسته شدن پرونده اصلاحات ساختاری و بازگشت استبداد در این میان بسیار مهم است. مرگ مظفرالدین شاه پس از امضای قانون اساسی مشروطه، نقطه عطفی در تاریخ نهضت مشروطیت ایران محسوب می‌شود. جانشینی محمدعلی شاه قاجار، که از همان آغاز سلطنت خود موضع ضدمشروطه‌ای اتخاذ نمود، زمینه‌ساز تحولات مهمی در جریان اصلاحات ساختاری ایران گردید. این پادشاه بر خلاف پدرش که تحت فشار مردم مجبور به پذیرش مشروطیت شده بود، از ابتدای حکومت خود تصمیم قاطعانه‌ای برای سرکوب جنبش آزادی‌خواهی اتخاذ کرد. راهبرد محمدعلی شاه برای مقابله با مشروطه‌طلبان بر مبنای تشکیل ائتلاف گسترده‌ای از طرفداران استبداد استوار بود. وی با فراخواندن روحانیون حامی سلطنت مطلقه، شبکه‌ای از مخالفان مشروطیت را سازماندهی نمود (Adamiyat, 1969). شخصیت‌هایی همچون حاج میرزا حسن آقای مجتهد، سید مهدی طالب الحق، حاج خمami، آخوند ملا محمد آملی، و ملا محمد رستم آبادی از جمله روحانیون تأثیرگذاری بودند که در این ائتلاف ضدمشروطه نقش کلیدی ایفا کردند. سیاست تشویقی محمدعلی شاه نسبت به روحانیون طرفدار استبداد، شامل پرداخت وجوه و هدایای فراوان بود تا آنان را ترغیب به فعالیت علیه مشروطه‌خواهان نماید. این روحانیون موظف شدند پس از بازگشت به شهرها و ولایات خود، ویژه در ایام محرم که فرصت مناسبی برای نفوذ در افکار عمومی فراهم می‌آورد، به تبلیغ علیه آزادی‌خواهان بپردازند (Nateq, 1977). هدف نهایی این تلاش‌های سازمان‌یافته، ریشه‌کن کردن جریان مشروطه‌طلبی از جامعه ایرانی بود.

مبارزه علیه نهضت مشروطیت تنها به سطح تبلیغات محدود نماند، بلکه ابعاد حقوقی و شرعی نیز به خود گرفت. میرزا یوسف مستوفی تبریزی، از زعمای سرشناس آن دوران، فتوای مفصلی در مذمت مشروطه‌خواهی صادر کرد که اهمیت بسزایی در تحکیم مواضع ضدمشروطه داشت. این فتوا با تقسیم‌بندی دوگانه‌ای از حکومت‌ها، سلطنت استبدادی مطلقه را نماینده حاکمیت اسلام و سلطنت مشروطه را نماد کفر معرفی می‌کرد. متن فتوای میرزا یوسف تبریزی صراحتاً بر وجوب یاری از استبداد مطلقه تأکید می‌ورزید و سرکوب مشروطیت را واجب شرعی قلمداد می‌نمود این موضع‌گیری فقهی، زمینه مشروعیت بخشی مذهبی به اقدامات سرکوب‌گرانه محمدعلی شاه فراهم آورد و بخش قابل توجهی از طبقه روحانی را در مقابل مشروطه‌خواهان قرار داد (Kasravi, 1981).

تشدید فضای ضدمشروطه و تقویت جبهه طرفداران استبداد، زمینه‌ساز اقدامات قهرآمیز علیه مجلس شورای ملی گردید. محمدعلی شاه که از حمایت بخش قابل توجهی از روحانیون و طبقات مرتجع اطمینان حاصل کرده بود، تصمیم به حذف فیزیکی نهادهای مشروطه

گرفت. این تصمیم نه تنها نشان‌دهنده شکست راه‌حل‌های سیاسی بود، بلکه عمق تضاد میان نیروهای سنتی و مدرن در جامعه ایران را آشکار می‌ساخت. انحلال مجلس شورای ملی به عنوان اولین قدم در مسیر بازگشت به استبداد، با کاربرد زور نظامی همراه شد. استفاده از یگان توپخانه‌ای قزاق‌های روس برای به توپ بستن ساختمان مجلس، نمادی از وابستگی محمدعلی شاه به نیروهای خارجی در مقابله با خواست‌های ملی محسوب می‌شود. این اقدام نشان‌دهنده عمق بحران مشروعیت حکومت قاجار و ناتوانی آن در مواجهه با تحولات اجتماعی عصر خود بود. حضور قزاق‌های روس در سرکوب مجلس، بعد بین‌المللی بحران مشروطیت را برجسته می‌ساخت و نقش قدرت‌های خارجی در تعیین سرنوشت سیاسی ایران را آشکار می‌نمود. این وابستگی به نیروهای بیگانه، اعتبار محمدعلی شاه را در میان طبقات ملی‌گرا و آزادی‌خواه به شدت مخدوش ساخت و زمینه‌های مقاومت گسترده‌تری را فراهم آورد. تخریب فیزیکی ساختمان مجلس به مثابه نماد تجسم‌یافته اراده ملی، پیامی واضح درباره عزم محمدعلی شاه برای نابودی کامل دستاوردهای مشروطیت بود. این اقدام نه تنها حکایت از شکست موقت نهضت آزادی‌خواهی داشت، بلکه نشان‌دهنده عمق تنش میان نیروهای مترقی و مرتجع در جامعه ایران بود. بسته شدن پرونده اصلاحات ساختاری در دوران محمدعلی شاه، نتیجه تلاقی عوامل متعددی از جمله ضعف سازمان‌یافتگی مشروطه‌خواهان، قدرت نفوذ طبقات سنتی، و دخالت قدرت‌های خارجی بود.

تجربه شکست موقت مشروطیت در ایران، درس‌های مهمی درباره پیچیدگی فرآیند تحول سیاسی در جوامع سنتی ارائه می‌دهد. بازگشت به استبداد پس از تجربه آزادی، نشان‌دهنده ناپایداری ذاتی مراحل انتقالی و ضرورت تحکیم بنیان‌های نهادی تغییرات سیاسی است. این تجربه همچنین اهمیت ایجاد اجماع اجتماعی گسترده و مدیریت مقاومت‌های سنتی را در فرآیند نوسازی سیاسی برجسته می‌سازد.

هفت درس اساسی از سه انقلاب بزرگ جهان

۱) در حاکمیت‌های توسعه نیافته و در فقدان نهادهای مستقل و حامی حقوق عمومی ملت، تلاش برای اصلاح وضع

موجود، اقدامی بی حاصل است

انجام اصلاحات مداوم در جوامع مترقی، الزامی اجتناب ناپذیر برای پاسخگویی حاکمیت‌های توسعه یافته به مطالبات روزمره و عمومی می‌باشد، اما چنین الزامی در حاکمیت‌های خودکامه و انحصار طلب جایگاهی ندارد و اینگونه نظام‌ها غالباً در تلاش هستند تا با حفظ سلطه و اقتدار نامشروع شان، به فرمانفرمایی و خدایگانی خود در جامعه تداوم ببخشند. لذا تاریخ گواه این واقعیت است که هیچ ملتی برای همیشه در برابر سلطه و بیداد حاکمان سکوت نکرده و در نهایت اعتراضات و آشوبهای عمومی در سطح جامعه گسترش می‌یابد و صاحبان قدرت و ثروت منافع خود را در خطر می‌بینند. در چنین مواقعی، برخی نظامهای خودکامه در طول تاریخ، دست به عوامفریبی زده و به جهت تداوم قدرت و حفظ جایگاه خود، به فرآیندی ظاهری و دلفریب تحت عنوان احکامی "اصلاحات" متوسل می‌شوند. به این جملات مظفرالدین شاه قاجار توجه بفرمایید: "جناب امین الدوله (صدراعظم شاه) ما خود سبب تعلل و تأمل شما را در اجرای اصلاحات می‌دانیم که به ملاحظه اختیارات مطلقه ماست، ترتیب اصلاحات را بدهید. تعویق در اجرای اصلاحات و تأمل در کارها ابداً روا نیست". همانطور که ملاحظه می‌فرمایید، سلسله بی کفایت قاجار با این اقدام عوامفریبانه، زمینه فرسایش تدریجی و استحاله مطالبات اجتماعی و تحریف افکار عمومی را فراهم کرد تا برای مدت بیشتری به حاکمیت انحصارطلبانه خود ادامه می‌دهند و در نهایت نیز مهمترین دستاورد چنین اصلاحاتی که مجلس قانون گذاری بود را به توپ می‌بندد. لذا یکی از تاکتیکهای موثر سلاطین قاجار برای فریب افکار عمومی و تضعیف فریادهای آزادی خواهی مردم ایران، جابجایی مداوم دولتهای اصلاح گرا با دولتهای سنتی و محافظه کار بود، که این اقدام در صدارت امین الدوله بعنوان یک تحولخواه و تحصیل کرده جهان توسعه یافته غربی و عزل مکرر وی و نصب امین السلطان بعنوان فردی به ظاهر متشرع و وفادار به سلطان مطلقه که از حمایت روحانیون درباری نظیر شیخ فضل الله نوری، بهبهانی و امام جمعه نیز برخوردار می‌باشد، به وضوح قابل مشاهده است. جالب اینکه نظیر همین روند در اقدامات تزار روسیه و لویی شانزدهم در فرانسه نیز صورت می‌گیرد و این حاکمیت‌های خودکامه در چند مقطع دشوار، مجبور به پذیرش اصلاحات سطحی در حوزه حاکمیت می‌شوند و متعهد می‌گردند تا به مطالبات عمومی جامعه خود پایبند باشند، اما به محض بازیابی قدرت برای سرکوب عمومی، مجالس نمایندگان مردم و تحولخواهان را به توپ بسته و منحل می‌کنند. لذا بهترین اقدام اساسی و اصلاحی در میان این سه انقلاب، در نهایت با آموزه‌های اندیشمندان مردمی چون ژان ژاک روسو و منتسکیو در فرانسه صورت می‌گیرد و انقلابیون آگاه این کشور پس از سرنگونی نظام فردمحور و اقتدارگرایی لویی شانزدهم، ضمن اصلاح مکرر قانون اساسی و پایش مسیر انقلاب، نظام جمهوری آزاد و انتخابی فرانسه را با ساختار تفکیک قوا مسقر می‌کنند، نظامی دموکراتیک که رئیس جمهور بالاترین قدرت را بعنوان نماینده اکثریت جامعه در اختیار دارد، از طرفی در نظام‌های توسعه یافته و باثبات، دولتهایی که از آرای چشمگیر مردمی نیز برخوردار هستند، به طور کامل پاسخگوی اقداماتشان بوده و در صورت ناکارآمدی و عدم پایبندی به وعده‌های خود، پس از پایان یک دوره از طریق صندوق آرا، عزل و مطرود می‌شوند.

۲) خطر دائمی بازگشت استبداد مقدس و دیکتاتوری نوین پس از پیروزی انقلاب‌های بزرگ؛

واقعیت آن است که قهرمان حقیقی و صاحبان واقعی انقلاب‌ها، مردم دردمند و رنج کشیده ای هستند که در سایه استبداد حاکم بر جامعه، برای آزادی و گذار از حاکمیت‌های فردی و یا گروههای خاص و محدودی که صاحب قدرت و ثروت هستند (الیگارش) انقلاب می‌کنند و ناچار به پرداخت هزینه‌های بسیاری در این مسیر دشوار هستند و در نهایت نیز موفق به سرنگونی نظام سابق می‌شوند. اما تاریخ انقلاب‌های بزرگ جهان، بیانگر این واقعیت تلخ هستند که پس از پیروزی انقلاب، همواره امکان بازگشت استبداد و دیکتاتوری با عنوان و چهره ای انقلابی وجود دارد. استبدادی نوین که خشونت‌ها و سرکوب‌های خونبارتری را نسبت به نظام سرنگون شده و با نام اهداف انقلابی و استیفای

حقوق ملت مرتکب می‌شود. لذا یکی از آفات شایعی که اکثر انقلاب‌ها پس از سرنگونی نظام فردمحور و خودکامه سابق به آن مبتلا می‌شوند، بازتولید چهره‌های مقدس پس از پیروزی انقلاب‌ها می‌باشد که چنین معطلی به جهت ساختار فرهنگی غلط و باورهای خرافی باقیمانده از نظام دیکتاتوری سابق و تمایل توده مردم به قهرمان گرایی و منجی طلبی است. از همین رو، در کشورهای توسعه نیافته و استبداد زده، مردم همواره درانتظار یک ابر انسان و منجی آزادیبخش هستند تا روزی از راه برسد و تمامی مشکلاتشان را به تنهایی رفع کند و در غالب اوقات، منجی خود را نیز در میان پیشروان انقلابی جستجو می‌کنند. اما مشکل عینی و واقعی در زمانی به اوج خود می‌رسد که قهرمانان و پیشروان حقیقی انقلاب حذف می‌شوند و جامعه پسا انقلابی، دچار یأس و ناامیدی شده و صحنه را برای چهره‌های فرصت طلب و منفعت گرا خالی می‌کنند. ابتلای جامعه ایرانی پس از انقلاب مشروطه ایران به آفت دیکتاتوری نوین، کاملاً مشهود است، زیرا پس از حذف انقلابیونی و قهرمانان مردمی چون ستارخان و باقر خان، میدان داری اجتماع پسا انقلابی در دستان قزاق‌ها و فردی چون رضاخان میرپنج قرار می‌گیرد که در نهایت منجر به تولد سلسله پهلوی می‌شود. در روسیه نیز پس از پیروزی انقلاب مردمی بر علیه تزار و حذف و اعدام انقلابیون پیشرو توسط بلشویک‌های تندرو، جایگاه افرادی چون لنین و استالین تا سرحد منجیان عالم بشریت ارتقا می‌یابد و سهمگین ترین دستگاه‌های سرکوب و ترور به نام “مشت آهنین” (چکا) در روسیه تاسیس می‌شود که در طی سال اول انقلاب، بیش از سی هزار نفر از مردم این کشور و حتی انقلابیون شناخته شده را به اتهام مسامحه و میانه روی در اهداف انقلاب و نقد خشونت طلبی بلشویک‌ها، به جوخه‌های اعدام می‌سپارند. در فرانسه نیز پس از سقوط حاکمیت لویی، مجموعه از چوپان‌های اربابان و زمین داران نظام سابق که در گویش محلی به آن‌ها “کوه نشین” می‌گفتند، وارد جریان‌ات اجتماعی و رویدادهای پسا انقلابی شدند و با تشکیل “اولین دادگاه انقلاب” تاریخ بشر، اعدام‌های دسته جمعی را به منظور استقرار حاکمیت ترس و وحشت در فرانسه آغاز می‌کنند، تا جایی که افرادی چون “دمولن” که فرماندهی نیروهای انقلابی در فتح قلعه نظامی باستیل و شکست نیروهای دولتی لویی را به عهده داشت، به گیوتین سپرده شده و سر از تنش جدا می‌شود. در ادامه، سه اقدام به عنوان جرایمی نابخشودنی از سوی دادگاه انقلاب فرانسه اعلام می‌شوند: اول:- متأسف بودن برای زندانیان سیاسی، دوم: مخالف بودن با اصل فضیلت و ارجحیت انقلابیون، سوم: مخالفت با وحشت آفرینی انقلابی، اگر چه در مقاطع بعدی انقلاب فرانسه نیز افرادی چون ناپلئون و براساس همان باور قهرمان پروری و منجی گرایانه مردم فرانسه به قدرت رسید و برای چندین سال در جایگاه یک قهرمان شکست ناپذیر و منجی نجات بخش، سرنوشت مردم فرانسه را در دستان خود گرفت و عامل جنگ‌ها و کشتارهای بسیاری در اروپا شد، اما در نهایت و با ایستادگی انقلابیون اندیشمند و آزاد، انقلاب مردم فرانسه به مسیر جمهوری خواهی و استقرار خواست اکثریت در آن کشور بازگشت (Courtois, 2005). در پایان میتوان گفت که قهرمان پروری و منجی گرایی، یکی از آفات اساسی جوامع پساانقلابی در جهت بازگشت دیکتاتوری نوین و مقدس در جوامع استبداد زده می‌باشد، لذا با استقرار ساختارهای نوین، توسعه یافته، دمکراتیک و مبتنی بر خواست اکثریت جامعه، نظیر آنچه که در انقلاب کبیر فرانسه شاهد آن بودیم، این واقعیت به اثبات رسیده است که در جریان خیزش‌های اصیل مردمی، هیچگونه نیازی به قهرمان پروری و منجی گرایی جهت اصلاح امور جامعه وجود ندارد و توده مردم صاحبان واقعی انقلاب هستند و در سایه افزایش سطح آگاهی عمومی، شرایط لازم جهت مدیریت جامعه پسا انقلابی توسط شایستگان و نخبگان فراهم خواهد شد.

۳) زمینه‌های تحریف، همواره در کمین انقلاب‌های مردمی هستند؛

یکی از مهمترین وظایف اندیشمندان آزاد و مردمی در جریان تحولات و خیزش‌های بنیادین اجتماعی، نهادینه کردن اهداف و آمال و آرزوهای انقلاب از گزند تحریف، اعمال سلايق شخصی و منفعت طلبی افراد و گروه‌های صاحب نفوذ است. یکی از زمینه‌های بارز تحریف انقلاب‌های مردمی، به حاشیه راندن اهداف واقعی و مطالبات عمومی جامعه در مسیر ایجاد خیزش‌های عظیم می‌باشد، تا جایی که پس از گذشت مدت کوتاهی از انقلاب، دیگر اثری از اهداف اولیه مردم باقی نمی‌ماند و استبدادی نوین و مقدس صرفاً با ایجاد یک چهره فریبنده،

جایگزین رژیم دیکتاتوری سابق می‌شود و تمامی ارزشهای انقلابی، در گذر زمان به جرایمی غیر قابل بخشش در نظام جدید تبدیل می‌شوند. بارزترین مصداق چنین وضعیتی، انقلاب کارگری روسیه و انقلاب مشروطه ایران است، چرا که انقلاب کمونیستی که با شعار ایجاد طبقه برخوردار و آزادکار گرام و محرومان به پیروزی رسید، با استقرار نظام سوسیالیستی و مارکسیستی و بیان لزوم استقرار مالکیت عمومی و الغای مالکیت خصوصی، اندک زمین‌های کشاورزان و حتی احشام آن‌ها را نیز مصادره کرد و کلیه سندیکاهای کارگری را به بهانه لزوم پیشرفت نظام کارگری منحل نمود. تاجایی که مخالفین و حتی منتقدین چنین اقداماتی نیز به جوخه‌های اعدام انقلابی سپرده شدند. در ایران نیز، خیزشی که برای براندازی نظام فرد محور و سلطنت مطلقه سلاطین قاجار آغاز شده بود، با همراهی روحانیون متمایل به دربار، بویژه سید عبدالله بهبهانی و دخالت قدرت‌های خارجی، مسیر انقلاب تغییر کرد و فریاد جمهوری خواهی مردم ایران که میراث سید جمال الدین اسدآبادی در زمان حاکمیت ناصرالدین شاه بود، به سلطنت مشروطه در زمان مظفرالدین شاه تقلیل یافت و در نهایت با بازیابی قدرت از سوی سلاطین قاجار و تضعیف جریان انقلاب، مجلس شورای ملی به عنوان تنها دستاورد انقلاب مشروطه به توپ بسته می‌شود. اما عملکرد انقلابیون فرانسه در جهت نهادینه کردن اهداف انقلاب، نمونه از رشد سیاسی و مدنی اندیشمندان آن کشور در قرن هجدهم بود، چرا که اهداف انقلاب فرانسه، در محدوده شعارهای پرطمطراق مبارزات طبقاتی نظیر آزادی خواهی و استقرار عدالت و مساوات در جامعه باقی نماند. لذا خواستها و آمال و آرزوهای عمومی ملت فرانسه در طول تاریخ و در قالب "اعلامیه حقوق بشر" و با مضامین و جملاتی کاملاً واضح و آشکار ثبت و ضبط شد و بعنوان میراثی ملی و ماندگار، در اولین صفحات کتب درسی دانش آموزان آن کشور به چاپ رسید و الواح مختلف با مضامین اهداف و دلایل قیام آزادی خواهانه مردم این کشور در میدان‌های بزرگ و مکان‌های عمومی نقش بست تا از گزند تحریف فرصت طلبان و انحصار طلبان مصون بماند و پس از گذشت دو قرن از انقلاب فرانسه، کماکان در یادها ماندگار شده است. به بخشی از جملات زیبای ژان ژاک روسو، اندیشمند فرانسوی که زمینه ساز تدوین "اعلامیه حقوق بشر" در انقلاب فرانسه و "منشور جهانی حقوق بشر سازمان ملل" شد، توجه بفرمایید: "تمام افراد بشر، آزاد و مساوی خلق شده اند و هیچ یک از آن‌ها بر دیگری ارجحیت نداشته و حق ندارد بر همنوعان خود مسلط شود، چرا که زور ایجاد حق نمی‌کند." کسی که از آزادی خود صرف نظر کند، از مقام آدمیت، از حقوق و حتی از وظایف بشریت صرف نظر کرده است، کسی که اراده آزاد ندارد، مسئولیت اخلاقی هم ندارد." "قراردادی^۱ که بر طبق آن یکی از طرفین صاحب اختیار مطلق و طرف دیگر مطیع صرف باشد، به کلی باطل است و برخلاف موازین عقل و منطق است، دو کلمه حق و بندگی متناقض هستند و اثبات یکی مستلزم نفی دیگری است.

۴) نقش زعمای دین و جایگاه روحانیت در تمامی انقلابها، نیاز به توجهی خاص دارد.

کلیسای دوران استبداد قبل از انقلاب در فرانسه و روسیه، نماد آشکار قدرت پرستی، دنیا طلبی و فساد گسترده در دستگاه دیانت است. کلیسا در فرانسه، به نام خداوند و با ادعای جانشینی و نمایندگی او در زمین، مالکیت بهترین اراضی کشاورزی را از آن خود کرده بود و ده درصد از کل درآمد مردم محروم را نیز به نام "حق خداوند" و "عشریه" از توده مردم دریافت می‌کرد و همین دستگاه در روسیه که نماد آن "راسپوتین" روحانی فاسد و درباری کلیسا بود، زمینه لازم برای تحمل استبداد سلسله تزار و فقر و استضعاف عمومی به توده مردم را در کلیساها فراهم می‌کرد و به مردم درمانده و فلاکت زده وعده پاداش و بهشت در آخرت می‌داد. شاید به جرات بتوان گفت که وضعیت فساد و دنیا طلبی در دستگاه دیانت ایران دوران انقلاب مشروطه، به مراتب اسفبارتر از کرسی شریعت در غرب بود. اگر چه اقلیتی نظیر ملا علی کنی و شیخ خراسانی، تا پای جان در مسیر آزادی مردم ایران طی طریق کردند و هیچگاه جایگاه ارزشمند مردان خدا را به صاحبان قدرت و ثروت نفروختند، اما در مقابل اکثریت زعمای دستگاه دیانت که نماد بارز آن، افرادی چون شیخ فضل الله نوری، امام جمعه، سید عبدالله بهبهانی و

^۱ -منظور قرارداد اجتماعی بین مردم و حاکمیت است

ظہیر الاسلام بودند، گوی سبقت را در دنیا طلبی و ثروت اندوزی از یکدیگر می‌ربودند و بطور کامل در اختیار استبداد حاکمیت موجود و مشروعیت بخشی به نظام قاجار بودند. به این فتاوی روحانیون فاسد و درباری که در جهت تطہیر حاکمیت و ایجاد وجاہت و مشروعیت دینی برای استبداد فردی قاجاریہ صادر شدہ است، توجہ بفرمایید “: به حکم عقل و شرع بہیمہ، بر مسلمین واجب و لازم است از میان دو نوع حکومت سلطنت استبداد مطلقہ و سلطنت مشروطہ، سلطنت استبدادی مطلقہ را مقدم دارند و بہ عنایت و یاری او بلند شوند (Mostofi Tabrizi). “ای گروہ شیعیہ، خود را ذلیل مسازید و بہ ورطہ میندازید بہ سبب نافرمانی سلطان، پس اگر عادل است از خدای تعالی درخواست کنید اورا بصلاح آورد، کہ صلاح شما در صلاح سلطان شماس است. بالجملہ وجود طبقہ عالیہ سلاطین، از اعظم نعمای الہی و قدر ایشان را ندانستن، کفران نعمت غیرمتناہی است، پس تخم اصلاح ایشان را در باطن کاستن و ستون وجودشان را بہ دو دست دعا داشتن بر عالمیان واجب است (Naraqi, 1825). اما روش انقلابیون فرانسه در مواجهہ با دستگاه دیانت و ہدایت کرسی شریعت در مسیر عقلانی آن، در مسیری متفاوت از بلشویک‌های روسیہ مبنی حذف کاملاً دیانت در جامعہ قرار گرفت، چرا کہ دین مقولہ ای آمیختہ با ضمیر انسان و وسیلہ ای برای تعالی اوست و تاریخ حیات بشر گویای این واقعیت است کہ دیانت قابل حذف از بطن جامعہ و باورهای مردم نیست، از ہمین رو اندیشمندان بیدار فرانسوی، طرح “تنظیمات مدنی کلیسا” را بہ مجلس جمہوری نوپای فرانسه تقدیم کردند کہ طی آن، بخشش‌های بی انتہای اموال عمومی بہ کلیسا حذف شد و اراضی گسترده تحت مالکیت کلیسا، بہ کشاورزان نیازمند واگذار گردید. در ادامہ تنظیمات مدنی کلیسا در فرانسه، اسقفہا و کشیشہا، بہ جای انتصاب از جانب واتیکان در روم، از سوی مردم انتخاب شدند و این مسیری بود کہ کلیسا را بدون ہرگونہ تلاش بیہودہ و نامعقول برای حذف آن، در مسیر خدمت حقیقی بہ جامعہ پس از انقلاب قرارداد.

۵) توجہ خاص بہ رویکرد انقلابہا در خصوص عقاید دینی و باورهای مذہبی؛

یکی از دلایل گسترش نارضایتی‌های عمومی و خواستگاہ اصلی انقلاب‌های فرانسه، روسیہ و ایران، استقرار دین دولتی در ساختار حکمرانی این کشورها بود. دینی کہ از سوی حاکمیت بہ رسمیت شناخنہ شدہ بود و با ہمراہی زعمای منفعت طلب ادیان، در اختیار استبداد و خودکامگی سلطان و کسب مشروعیت الہی و آسمانی برای او قرار گرفتہ بود. لہذا ہمین رویکرد نامناسب دستگاه شریعت در حاکمیت‌های استبدادی و مطلقہ سلاطین، موجب شد تا در روزهای پس از انقلاب و سرنگونی نظام سابق، بویژہ انقلاب روسیہ، راہبرد اساسی انقلابیون، در راستای حذف کامل دین از جامعہ قرار بگیرد. چرا کہ انقلابیون سوسیالیست روسیہ، دین را وسیلہ ای برای ایجاد رخوت و سستی در جامعہ (افیون تودہ‌ها) و عاملی در جہت تحمل فقر و فلاکت و توجیہ کنندہ استبداد حاکم بر جامعہ می‌دانستند. در جریان انقلاب فرانسه و نہضت مشروطہ خواهی ایران نیز این باور تاحدودی در قالب لزوم تبعید دین بہ کنج کلیساها و مساجد برفضای سیاسی واجتماعی این جوامع حاکم شد و غالب روشنفکران توسعہ گرا و متمایل بہ مدرنیته، سعی در محدود کردن حداکثری فضای حضور دین در جامعہ کردند. تاریخ ادیان بشر بیانگر این واقعیت است کہ دین در حیات فردی و اجتماعی، صرفاً بہ عنوان وسیلہ ای برای انسانی کردن حیات اجتماعی و حاکم کردن مکارم اخلاق و ہنجارهای اخلاقی در جامعہ می‌باشد. از طرفی بہ جہت ضمیر خداجو و کمال گرای انسان، امکان حذف دین و عقاید مذہبی در جامعہ وجود ندارد. برہمین اساس اقدامات بلشویک‌های انقلابی روسیہ، پس از گذشت ۷۰ سال از سرکوب و حذف دین، در نہایت بہ سرنگونی و فروپاشی نظام کمونیستی اتحاد جماہیر شوروی منتهی شد و در نہایت شاهد تولد بنیادگرایی متحرانہ در بسیاری از جمہوری‌های استقلال یافته شوروی بودیم، تا جایی کہ بخش قابل توجہی از مبارزان گروہک‌های تروریستی نظیر داعش و القاعدہ، از ہمین مناطق جذب این تشکیلات غیر انسانی و ویرانگر شدہ بودند. در مقابل، اندیشمندان فرانسوی، با درسہایی کہ از دوران تاریک قرون وسطی در اروپا گرفته بودند، بہ جای تلاش برای حذف دین از سطح جامعہ و تبعید شریعت بہ کنج کلیساها، با ارایہ “طرح تنظیمات مدنی کلیسا” بہ مجلس قانون گذاری این کشور، وابستگی اقتصادی کلیسا بہ دولت را بطور کامل قطع کردند تا دین بہ عنوان وسیلہ ای مشروعیت بخش، مورد سواستفادہ دولت‌ها

قرار نگیرد. از همین رو، انقلابیون فرانسه خواستار انتخابی شدن مسئولین مراکز دینی از سوی مردم شدند تا دستگاه دیانت برای بقای حیات خود، در مسیر خدمت رسانی روزافزون به جامعه قرار بگیرد و درصدد رفع مشکلات عمومی و اجتماعی کشور و جلب رضایت عمومی مردم فرانسه برآید. بر همین اساس، امروزه غالب اندیشمندان حوزه جامعه شناسی، به این نتیجه رسیده اند که تلاش برای انسداد جریان شریعت و یا حذف دین از جامعه، نتیجه ای جز ایجاد بحران های معنوی و سیلاب های بنیان کن اخلاقی و بروز خشونت در جامعه نخواهد داشت و ضرورت دارد تا ضمن حفظ استقلال دستگاه دیانت و کرسی شریعت از دولت ها و مراکز مرتبط با ثروت و قدرت عمومی از یکسو و تبیین جایگاهی صحیح و مسیری عقلانی برای حرکت و سیورورت دین در جامعه از سوی دیگر، از حریم عقاید و باورهای دینی جامعه در برابر منفعت طلبان و سوداگران حوزه شریعت، محافظت کرد تا تمامی شهروندان، فارغ از دین، آیین و باورهای خود و به منظور بهره مندی از حیاتی آزاد و انسانی، حقوقی طبیعی و برابر در حوزه فردی و اجتماعی داشته باشند.

۶) هیچ انقلابی در غیاب فرودستان جامعه به پیروزی نمی رسد و بدون مطالبه مستمر حقوق طبقه محروم و زیردست، نظام جدید تداوم نیافته و منجر به توسعه نخواهد شد.

مشکل غالب خیزش های مردمی و نهضت های عظیم اجتماعی، عدم وجود ارتباط گفتاری، ساختاری و منسجم نخبگان و تحول خواهان اجتماعی با طبقات فرودست جامعه است، معضلی که در نهایت به واکنش شدن استبداد عریان در برابر منتقدین انجامیده و منجر به سرکوب عمومی معترضین خواهد شد. از طرفی، در صورت پیروزی انقلاب و به ثمر رسیدن خیزش های اجتماعی و در شرایطی که اندیشمندان آزاد و چهره های مردمی نسبت به مطالبات محرومین، طبقات فرودست و گسل های اجتماعی بی توجه باشند، در نهایت و به فاصله اندکی از پیروزی انقلاب، حاکمیت جدید از سوی چهره های متنفع و صاحبان ثروت و قدرت مصادره شده و نظام پسا انقلابی به جایگزینی همسان برای نظام سابق و با چهره ای متفاوت خواهد شد، به این جملات آلبرسوמו از اندیشمندان انقلابی فرانسه توجه بفرمایید: "اشراف در مبارزه خود با نظام سلطنتی لویی، طبقه محرومین (طبقه سوم) را هم درگیر ساختند، اما این کار را باین هدف روشن انجام دادند که بر ویرانه های حکومت مطلقه، قدرت سیاسی خودشان را مستقر کنند و اطمینان حاصل نمایند که امتیازات اجتماعی شان در معرض خطر قرار نمی گیرد (Soboul, 1992)". همانطور که ملاحظه میفرمایید، چنانچه شرایط لازم جهت جدایی جبهه توده مردمی از مسیر انقلاب یا وقایع پس از پیروزی انقلاب فراهم شود، منافع چنین خیزشی در نهایت در اختیار منافع اشخاص و گروه های خاص و انحصار طلب قرار خواهد گرفت و جریان انقلاب بطور کامل تحریف و از مسیر صحیح خود خواهد شد. اتفاقی که متأسفانه در انقلاب های مشروطه ایران و اکتبر روسیه نیز رخ داد و توده دردمند، باتصور پایان دوران تاریک دیکتاتوری، صحنه مشارکت عمومی را ترک و به خانه های خود بازگشتند و در نهایت سرگذشت هردو انقلاب که به بهای گزاف جانفشانی توده های محروم و زیردست جامعه به پیروزی رسیده بود، با تحریفی آشکار به استبدادی ویرانگر در ایران و روسیه مبدل شد.

۷) قهرمان حقیقی و بزرگان واقعی انقلاب، مردم دردمند و رنج کشیده هستند، نه پیشتازان انقلاب؛

یکی از معضلات حاکمیت های استبدادی، فردمحوری شخص حاکم و افراد منتصب به او در سطح اجتماع است، از همین رو حاکم و وابستگان او، در جایگاهی بالاتر از قانون قرار می گیرند و حقوق فردی و اجتماعی ویژه و خاصی را برای خود مقدر می کنند. بدین معنی که شخص حاکم خود را در جایگاهی فراقانونی قرارداده و معیارها و چهارچوب های قانونی نیز بنا بر خواستها و تمایلات حاکم و نزدیکان او در حوزه فردی و اجتماعی تدوین و تفسیر می شوند. همانطور که گفته شد، مصداق بارز حکومت های فردمحور و انحصار طلب در جریان بررسی سه انقلاب بزرگ جهان، سلاطین مستبدی چون سلسله لویی در فرانسه، و تزار و شاه در روسیه و ایران بودند. لذا تخصیص چنین جایگاه فراقانونی را در دوران دیگر تاریخ، بویژه خلافت های اسلامی بنی امیه و بنی عباس می توان مشاهده کرد. حکمرانانی که خود را ظل الله و جانشین خداوند و اولیای او در زمین می پنداشتند و با همراهی روحانیون درباری و زعمای قدرت پرست دینی، هرگونه صدای منتقد و مخالفی را به نام مبارزه با

دشمنان حاکمیت الهی در زمین سرکوب می‌کردند. بر همین اساس، یکی از دلایل بنیادین انقلاب‌های بزرگ جهان، براندازی نظام‌های فردی به جهت ایجاد ساختاری متفاوت جهت استیفای مطالبات عمومی جامعه می‌باشد. اما ایراد غالبی که در اکثر انقلاب‌ها پس از سرنگونی نظام فردمحور و یا الیگارشیک سابق بروز می‌کند، تولد چهره‌های فرا انسانی و قهرمانان انقلابی در ساختار فرهنگی مذموم و خرافی باقیمانده از دوران استبداد سابق می‌باشد و مردم این جوامع به جهت باورهای سنتی خود، همواره در انتظار یک ابرنسان و منجی آزادیبخش هستند تا روزی از راه برسد و تمامی مشکلات را به تنهایی رفع کند. چنین نگاهی را در انقلاب مشروطه ایران و انقلاب اکتبر روسیه بطور وضوح میتوان یافت، معضلی که در ایران و پس از حذف انقلابیونی چون ستارخان و باقر خان، موجب میدان داری اجتماعی افرادی نظیر رضاخان میرپنج و تولد سلسله پهلوی می‌شود و در روسیه نیز پس از سقوط تزار، بلشویک‌های تندروی انقلابی نظیر لنین و استالین را تا سرحد منجیان بشریت ارتقا داد. اما در دهه قبل از پیروزی انقلاب فرانسه، آموزه‌های ژان ژاک روسو در خصوص بطلان نظریه جانشینی حاکم در زمین از سوی خداوند که از سوی کلیسا ترویج می‌شد، نگاه قهرمان گرایانه مردم فرانسه نسبت به انقلابیون پیش‌تاز در این کشور تقلیل یافت و همین نقطه قوت انقلاب فرانسه و تکیه تحولخواهان این کشور به عقلانیت، منطق و به رسمیت شناختن حقوق طبیعی و انسانی بود که موجب استقرار نظام جمهوری مردمی و انتخابی در فرانسه و تداوم و اصلاح مکرر چنین نظامی از قرن هجدهم تاکنون شده است. لذا در پایان میتوان گفت که قهرمان گرایی و منجی پروری، یکی از آفات اساسی انقلاب‌ها جهت بازگشت دیکتاتوری نوین و مقدس در جوامع استبداد زده است، لذا خیزش‌های مردمی مبتنی بر لزوم استقرار ساختار نوین و مبتنی بر خواست اکثریت جامعه، نظیر آنچه که در انقلاب کبیر فرانسه شاهد آن بودیم، نشان داد که در جریان خیزش‌های اصیل مردمی، هیچگونه نیازی به قهرمان پروری و منجی گرایی جهت اصلاح امور وجود ندارد و توده مردم صاحبان واقعی انقلاب هستند و در سایه افزایش آگاهی عمومی به حقوق خود، توان مدیریت جامعه از طریق نخبگان و شایستگان منتخب و آزاد را دارند.

نتیجه‌گیری

تحلیل تطبیقی سه انقلاب بزرگ جهان، یعنی انقلاب فرانسه (۱۷۸۹-۱۷۹۹)، انقلاب روسیه (۱۹۱۷)، و انقلاب مشروطه ایران (۱۹۰۵-۱۹۱۱)، نشان‌دهنده وجود الگوهای مشترک و درس‌های ارزشمندی است که از پویایی‌های تحولات اجتماعی و سیاسی این رویدادها استخراج می‌شود. این انقلاب‌ها، که در بسترهای تاریخی و جغرافیایی متفاوتی رخ داده‌اند، همگی ریشه در نارضایتی‌های عمیق اقتصادی، اجتماعی، و سیاسی داشته و تلاشی برای تغییر ساختارهای ناکارآمد و استبدادی تلقی می‌شوند. بررسی این رویدادها از منظر تاریخی و تطبیقی، چارچوبی مفهومی ارائه می‌دهد که نه تنها درک بهتری از گذشته فراهم می‌کند، بلکه برای جوامع در حال گذار و سیاست‌گذاران امروزی نیز راهنمایی‌های عملی به همراه دارد.

یکی از یافته‌های کلیدی این تحلیل، ناکارآمدی اصلاحات ظاهری در نظام‌های استبدادی است. در هر سه کشور مورد مطالعه، حاکمان در مواجهه با بحران‌های داخلی به اقدامات اصلاحی سطحی روی آوردند که به جای حل مشکلات، به تشدید تنش‌ها منجر شد. در فرانسه، لویی شانزدهم با تشکیل مجلس طبقاتی در سال ۱۷۸۹ تلاش کرد تا حمایت اشراف را جلب کند، اما این اقدام به افزایش مطالبات سیاسی و نهایتاً فروپاشی نظام سلطنتی انجامید. در روسیه، تأسیس دوما توسط نیکلای دوم پس از انقلاب ۱۹۰۵، به دلیل محدودیت‌های ساختاری و عدم پاسخگویی به نیازهای مردم، ناکام ماند و زمینه‌ساز انقلاب ۱۹۱۷ شد. در ایران نیز، صدور فرمان مشروطیت توسط مظفرالدین شاه در سال ۱۲۸۵ شمسی، به دلیل حفظ اختیارات گسترده شاه و نبود اراده واقعی برای تغییر، نتوانست از انفجار نارضایتی‌های اجتماعی جلوگیری کند. این تجربیات نشان می‌دهند که در نظام‌های متمرکز و خودکامه، اصلاحات بدون تغییر بنیادین در ساختار قدرت، تنها به تأخیر در فروپاشی منجر می‌شود و نمی‌تواند جایگزین تحولات عمیق شود.

درس دوم این مطالعه، خطر بازگشت استبداد پس از پیروزی انقلاب است. تاریخ این سه انقلاب گواه آن است که سرنگونی نظام پیشین، لزوماً به استقرار دموکراسی یا عدالت اجتماعی منجر نمی‌شود. در فرانسه، پس از انقلاب، دوره وحشت و ظهور ناپلئون به‌عنوان یک رهبر اقتدارگرا، نشان‌دهنده انحراف از اهداف اولیه بود. در روسیه، پیروزی بلشویک‌ها به ایجاد نظام توتالیتار کمونیستی انجامید که آزادی‌های فردی را سرکوب کرد. در ایران نیز، پس از مشروطه، ظهور رضاشاه به بازتولید استبداد در قالبی نوین منجر شد. این الگوها حاکی از آن است که بدون نهادسازی دموکراتیک و تثبیت ساختارهای قانونی، انقلاب‌ها در معرض تحریف قرار گرفته و ممکن است به بازسازی استبداد در اشکال جدید بینجامند.

سومین درس، اهمیت نهادینه‌سازی اهداف انقلابی است. انقلاب فرانسه با تدوین اعلامیه حقوق بشر و شهروند در سال ۱۷۸۹، توانست اصول آزادی و برابری را به‌عنوان میراثی پایدار ثبت کند و این اقدام به حفظ جهت‌گیری انقلاب کمک کرد. در مقابل، انقلاب روسیه و مشروطه ایران به دلیل فقدان چارچوب‌های محکم قانونی و نهادی، در برابر انحراف آسیب‌پذیر بودند. در روسیه، ایدئولوژی مارکسیستی به ابزاری برای سرکوب تبدیل شد، و در ایران، تضاد میان مشروطه‌خواهان و مشروعه‌خواهان به تضعیف جنبش انجامید. این تفاوت‌ها بر ضرورت تدوین اصول روشن و پایدار برای حفظ دستاوردهای انقلابی تأکید می‌کنند.

چهارمین نکته برجسته، نقش دوگانه نهادهای دینی در تحولات انقلابی است. در هر سه انقلاب، نهادهای مذهبی هم به‌عنوان حامی استبداد و هم به‌عنوان نیروی تحول‌خواه عمل کردند. در فرانسه، کلیسای کاتولیک ابتدا از نظام سلطنتی حمایت کرد، اما پس از انقلاب با تنظیمات مدنی بازتعریف شد. در روسیه، کلیسای ارتدکس به‌عنوان ستون نظام تزاری عمل کرد و پس از انقلاب سرکوب شد. در ایران، علمای شیعه نقشی دوگانه داشتند؛ برخی مانند شیخ فضل‌الله نوری از استبداد دفاع کردند، در حالی که افرادی چون نائینی از مشروطه حمایت نمودند. این پیچیدگی نشان‌دهنده چالش مدیریت رابطه میان دین و سیاست در فرآیندهای انقلابی است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abrahamian, E. (1999). *Iran Between Two Revolutions*. Ney Publications.
- Adamiyat, F. (1969). *The Idea of Progress and Constitutional Government During the Sepahsalar Era*. Kharazmi Publications.
- Adamiyat, F. (1976). *Ideology of the Iranian Constitutional Movement*. Payam Publications.
- Adamiyat, F. (1977). *Social, Political, and Economic Thoughts in Unpublished Works of the Qajar Era*. Agah Publications.
- Ahmadi, F., & Atashgaran, M. (2009). Functions and Performance of Customs During the Naser al-Din Shah Era. *Islamic History in the Mirror of Research Journal*, 6(3), 5-34.
- Ajoudani, M. (2003). *Iranian Constitutionalism*. Akhtaran Publications.
- Bahar, M. T. (1944). *A Brief History of Political Parties in Iran*. Amir Kabir Publications.
- Brinton, C. (1991). *The Anatomy of Four Revolutions*. Nashr-e No Publications.
- Courtois, P. (2005). *The French Revolution*. Ghoghnoos Publications.
- Doyle, W. (2001). *The Oxford History of the French Revolution*. Oxford University Press.
- Doyle, W. (2018). *The French Revolution: A Very Short Introduction*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780198840077.001.0001>
- Farmanfarmaiyan, M. (2003). *Biography of Abdolhossein Mirza Farmanfarma*. Tous Publications.
- Ferro, M., & Jamshid, N. (1925). *The Russian Revolution*. Tehran University Press.
- Figes, O. (2018). *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891-1924*. Mahi Publications.
- Firahi, D. (2014). *The Concept of Law in Iran During the Constitutional Era*. Ney Publications.
- Fitzpatrick, S. (2019). *The Russian Revolution*. Niloufar Publications.
- Foran, J. (2016). *Theorizing Revolutions*. Ney Publications.
- Forrest, A. (2016). *The French Revolution*. Nashr-e Markaz Publications.
- Haeri, A. (1985). *Shiism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranians Residing in Iraq*. Amir Kabir Publications.
- Hobsbawm, E. (1996). *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991*. Vintage.
- Hobsbawm, E. (2000). *The Age of Revolution: 1789-1848*. Agah Publications.
- Hosking, G. (1997). *Russia: People and Empire, 1552-1917*. Harvard University Press.
- Houshang Mahdavi, A. (2000). *History of Iran's Foreign Relations*. Amir Kabir Publications.
- Kasravi, A. (1981). *History of the Iranian Constitutional Revolution*. Amir Kabir Publications.
- Kermani, N. a.-I. (1982). *The Awakening of Iranians*. Agah Publications.
- Lefebvre, G. (1962). *The French Revolution: From its Origins to 1793*. Columbia University Press.
- Leftwich, A. (2000). *Democracy and Development State and Revolution*. Tarh-e No Publications Akhtaran Publications.
- Malekoutian, M. (2016). *The Evolution of Revolutionary Theories*. Qom Publications.
- Malekzadeh, M. (1984). *History of the Iranian Constitutional Revolution*. Elmi Publications.
- Malle, A., & Isaac, J. (2009). *History of the Eighteenth Century: The Great French Revolution and Napoleon's Empire*. Amir Kabir Publications.
- Mansournejad, M. (2005). *Religion and State in Islam*. Islamic Research Center of IRIB.
- Mocha, G. (2006). *History of Political Thoughts and Schools*. Morvarid Publications.
- Mohammadi, M. (2018). *The Islamic Revolution Compared to the French and Russian Revolutions*.
- Montefiore, S. S. (2016). *The Romanovs: 1613-1918*. Knopf.
- Mostofi Tabrizi, S. Y. *The Constitutional Revolution*. Katouzian Tehrani (Vol. 2).
- Naraqi, M. A. (1825). *Ma'araj al-Sa'adah*. Islamic Publications.
- Nateq, H. (1977). The Social and Economic Impact of Cholera During the Qajar Era. *Negin Journal*(148), 23-57.
- Panahi, M. H. (2018). *Theories of Revolution: Occurrence, Process, and Consequences*.
- Pipes, R. (2006). Nashr-e Sales Publications.
- Rahmanian, D. (2011). *The Constitutional Movement*. Kanoon Andisheh Javan Publications.
- Reed, J. (2010). *Ten Days That Shook the World*. Cheshmeh Publications.
- Rezvani, M. E. (1973). *The Iranian Constitutional Revolution*. Ibn Sina Publications.
- Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815805>
- Soboul, A. (1992). *The French Revolution (Vol. 1)*. Shabahang Publications.
- Tackett, T. (2003). *When the King Took Flight*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv260714w>
- Trotsky, L. (2015). *History of the Russian Revolution*. Negah Publications.
- Zibakalam, S. (2000). *Tradition and Modernity*. Rozaneh Publications.